АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнчү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1966

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнҹү (51-ҹи) бурахылыш

3841

„Азәрбајҹан мәктәби"

журналына әлавә

Бакы—1966

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Нитг мәдәнијјәтинә диггәти артыраг 3

I. Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдриси

Ә. М. Мәммәдов — III синифдә «Сифәт» бәһсинин тәдрисинә даир 5

Ш. Султанова — Изаһалы гираәт тә'лиминин тәһсил вә тәрбијәви әһәмијјәти һаггында 15

Н. Күнәшли — Синифдәнкәнар оху шакирдләрдә мүстәгиллији, тәшәббүскарлығы, јарадычылығы инкишаф етдирән васитәдир 24

II. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

А. Гурбанов — Лүғәви архаизмләр вә онларын үслуби ролу . 29

Р. Маһәррәмова — М. Ә. Сабирин сатираларында фе'ли синонимләр 36

К. Әлијев — Фразеолокијанын бәдии тәсвирдә ролу һаггында 43

С. Шүкүров, Д. Һачыјев — «Молла Нәсрәддин» вә ана дили 52

М. Исмајылзадә — Шакирдләрә мөһкәм билик вә савадлы јазы вәрдишләри ашыламаг тәчрүбәсиндән 62

С. Әһмәдов — Исим бәһсинин диалект шәраитиндә тәдрисинә даир 68

Ә. Кәлбәлијев — Дидактик ојунлардан сорғу васитәси кими истифадә етмәк тәчрүбәсиндән 74

III. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Д. Мәммәдов — «Меһман» повестинин тәдриси просесиндә дүзлүк, доғручулуг вә мә'нәви сафлыг әхлаг кодексинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән 80

Һ. Һачымәммәдов — V—VII синифләрдә бәдии әсәрләрдә тәбиәт вә әшја тәсвириндән нечә истифадә едирәм 84

Г. Сүлејманов — «Почт гутусу» һекајәсини нечә тәдрис едирәм 88

А. Еминов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә атеизм тәрбијәсини нечә ашылајырам 91

З. Сәмәдов — Дил-әдәбијјат кабинетинин тәшкили тәчрүбәсиндән 95

Ј. Ш. Кәримов — Суаллара чаваб 100

Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 105

НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНӘ ДИГГӘТИ АРТЫРАГ!

Кечән илин октјабр ајында «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин мүзакирә јолу илә дәрч етдирдији «Јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти уғрунда» адлы мәгалә вә һәмин мәгалә илә әлагәдар олараг ачылмыш кениш мүзакирә бүтүн мүәллимләримизи һәрәкәтә кәтирди, һәтта тибб алимләрини, философлары вә башга мүтәхәссисләри белә, өз мәгаләләри илә мүзакирәдә иштирак етмәјә һәвәсләндирди. Бу исә мүәллим күтләсинин вә ичтимаијјәтимизин нитг мәдәнијјәти вә савад мәсәләси илә нә дәрәчәдә марагландығыны бир даһа сүбут етди.

Республикамызын маариф назири, профессор М. Меһдизадә јолдаш 1965-чи ил «Азәрбајчан мәктәби» журналынын 2-чи нөмрәсиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисини әсаслы сурәтдә јахшылашдыраг» адлы кениш елми мәгаләсиндә «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин бу тәшәббүсүнә јүксәк гијмәт верди вә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмәк вә савадларыны јүксәлтмәјә даир јазылмыш мәгаләләр һаггында өз үмумиләшдиричи фикирләрини сөјләди.

Доғрудур, бу мүһүм мүзакирәнин әһәмијјәтини мүхтәлиф јолларла азалтмаға чалышан бә'зи јолдашлар да тәшәббүс көстәрмәк истәдиләр; онлар мүәллимләрин мүзакирәсинә верилән бу мүһүм мәсәләјә бир мүәллим кими, һәмин фәннин тәдриси илә мәшғул олан бир мүтәхәссис кими, һәр күн, һәр саат һәмин мәсәләләрлә гаршылашан бир педагог кими дејил, гуру бир дилчи вә нәзәријјәчи кими, кабинетдә отуруб методика јаратмаг хүлјасы илә јашајанлар кими, јанашмаға чәһд етдиләр.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, габагчыл дил вә әдәбијјат мүәллимләримиз «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин галдырдығы һәмин мәсәләјә чидди бир педагожи тәдбир кими бахдылар вә «Мәктәбләримизә јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти кәтирәк» шүарыны јарадычы үсулларла һәјата кечирмәји гаршыларында мәгсәд гојдулар.

Инсана хас олан көзәлликдән данышмаг чох кениш вә рәнкарәнк бир саһәдир; ону бир нечә мәгалә вә ја мүһазирә илә әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Фикримизчә, инсан көзәл-

лијинин ән јахшы әламәтләриндән бири дә онун саф, сәлис вә рәван нитгә саһиб олмасыдыр. Чүнки инсанын нитг мәдәнијјәти онун бүтүн мәдәнијјәтинин мүһүм тәркиб һиссәсидир.

Нитг мәдәнијјәти: сөз усталығы, јахшы данышыб јаза билмәк сәнәти саһәсидир; о, нитг васитәләриндән мәгсәдәујғун вә тә'сирли истифадә етмәк бачарығыдыр.

Јүксәк нитг мәдәнијјәти дедикдә, һәр шејдән әввәл, дили мүкәммәл билмәк, сөзләри мүвәффәгијјәтлә сечиб ишләтмәк, фикри исә мәнтиги, ифадәли, ајдын вә парлаг сурәтдә изаһ едә билмәк нәзәрдә тутулур.

Данышан о заман мәһарәтли нитгә малик ола биләр ки, о, чанлы данышыг дили илә китаб дили үчүн характерик олан ифадә васитәләрини тәркиб һалында алыб бирләшдирә билсин.

Нитг мәдәнијјәти инсанын ичтимаи вә зеһни инкишаф саһәсиндә әлдә етдији мүвәффәгијјәт вә наилијјәтләрин көстәричисидир. Бу мәдәнијјәтин (јә'ни, нитг мәдәнијјәтинин) әсасы ушаг јашларындан, мәктәбдә ана дили тә'лиминә башларкән гојулур. Аилә вә мәктәбдә көзәл инсанлар, мәдәни адамлар јетишдирмәк үчүн мүәллимләр вә валидејнләр һәм дә кәнч нәслин нитг мәдәнијјәти, бу мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәси мәсәләси илә чидди мәшғул олмалыдырлар.

Көзәл вә ајдын данышмаг габилијјәти, јә'ни кәнчлијин кичик јашларындан натиглик исте'дадына јијәләнмәси мәсәләсинә чидди фикир верилмәлидир. Биз, инсан көзәллијинин мүһүм әламәтләриндән бири олан нитг мәдәнијјәтинә мүһүм бир мәсәлә кими бахмалыјыг.

Јени дәрс илиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри гаршысында бир сыра чидди вәзифәләр дурур. Һәмин вәзифәләрдән бири дә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә диггәти артырмагдыр.

Һөрмәтли мүәллимләр, кәлин аилә вә мәктәбләримизә инсан көзәллијини артыран јүксәк нитг мәдәнијјәти кәтирәк, нитгимизин тәкмилләшмәсинә диггәти артыраг; елә едәк ки, минләрлә адамларымыз бир сөз сөјләмәк, фикир ирәли сүрмәк истәдикдә ону шаблон (басмагалыб) шәкилдә дејил, зәриф, инчә, чазибәли, рәнкарәнк вә зәнкин нитг васитәләри илә ифадә едә билсинләр.

Ә. М. МӘММӘДОВ,
Зәрдаб рајонунун Чаллы кәндиндәки орта мәктәбин мүәллими.

III СИНИФДӘ «СИФӘТ» БӘҺСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

III синфин програмында[1] «Сифәт» мөвзусунун тәдрисинә 5 саат вахт верилмишдир. Һәмин саатларда, сифәтин әшјанын нечәлијини билдирмәси, онун нечә, нә чүр, һансы суалларындан биринә чаваб вермәси бир-биринә әкс мә'налы (истисојуг, бөјүк-кичик, дадлы-дадсыз) вә јахын мә'налы (истилыг, гоча-јашлы, сакит-сәссиз вә с.) сифәтләрин чүмләдә ишләдилмәси үзрә чалышмаларын апарылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Бу мәгсәдлә III синфин «Азәрбајчан дили»[2] дәрслијиндә 22 чалышма верилмишдир. Бу чалышмалары характеринә көрә ашағыдакы гајдада груплашдырмаг олар:

1) верилмиш мәтндән нечә, нә чүр вә һансы суалларындан биринә чаваб олан сөзләрин тапылмасы вә алтындан хәтт чәкилмәси—7 чалышма;

2) бурахылмыш сифәтләри јеринә гојуб јазмаг—1 чалышма;

3) бурахылмыш һәрфләри јеринә гојуб үзүнү көчүрмәк—1 чалышма;

4) верилмиш сифәтләрә исимләр, исимләрә сифәтләр артырыб бирликдә јазмаг—3 чалышма;

5) мә'нача јахын вә әксинә олан сифәтләр тапыб јанашы јазмаг—3 чалышма;

6) верилмиш мәтндән әввәлчә әламәт, сонра рәнк, даһа сонра дад билдирән сифәтләри сечиб јазмаг—2 чалышма;

7) сифәтә аид кечилмишләри тәкрар етмәк—5 чалышма.

Көрүндүјү кими, сифәтин тәдриси үчүн верилмиш 17 чалышмадан 10-у јарадычы характердәдир. Һәмин чалышмалар

[1] Ибтидаи мәктәб програмлары, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1965, сәһ. 39.

[2] Р. Рүстәмов, Азәрбајчан дили, III синиф үчүн, Азәртәдриснәшр, 1965, сәһ. 45—50.

шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығынын тәрбијәсинә, сифәт анлајышынын мәнимсәнилмәсинә вә нитг инкишафына хидмәт едир. Тәкрар мәгсәди илә верилмиш 5 чалышма исә алынмыш билијин мөһкәмләндирилмәсинә көмәк едир. Габагчыл мүәллимләр һәм дәрсликдән, һәм дә өзләри һазырладығы чалышмалардан истифадә едәрәк «Сифәт» мөвзусуну шакирдләрә мәнимсәдирләр. Белә мүәллимләр сифәтин тәдриси просесиндә нүмунәви мәтн, әјани вәсаит вә с. васитәләрдән бачарыгла истифадә етдикләри үчүн, онларын дәрс дедикләри синиф шакирдләринин әксәријјәти сифәт һаггында ајдын мә'лумата малик олур вә ондан әмәли шәкилдә истифадә етмәји бачарырлар.

Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, сифәтин тәдрисиндә бир сыра нөгсанлара да јол верилир. Бу нөгсанлар тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) сифәтин тәдриси үчүн чидди шәкилдә һазырлыг иши апарылмыр;

2) дәрс просесиндә шакирдләрин тәфәккүр вә нитгинин инкишафына диггәт јетирилмир;

3) дәрсдә истифадә едиләчәк үсул вә јоллар әввәлчәдән дәгигләшдирилмир;

4) дәрсдә схем, карточка вә башга әјани васитәләрдән кениш шәкилдә истифадә едилмир;

5) «Сифәт» мөвзусу дүзкүн шәкилдә планлашдырылмыр.

Бә'зи мүәллимләр сифәт мөвзусуна верилмиш 5 саат вахты тәхминән ашағыдакы кими планлашдырырлар:

— Сифәт һаггында мә'лумат—1 саат, 169 нөмрәли тапшырыг—1 саат, 171 нөмрәли тапшырыг—1 саат, 173 нөмрәли тапшырыг—1 саат, хәбәрдарлыглы имла (јахуд башга бир имла нөвүнү гејд едирләр)—1 саат.

«Сифәт» мөвзусунун бу чүр планлашдырылмасы нәтичәсиндә шакирдләр «Сифәт» мөвзусу һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмур, сифәтләри башга нитг һиссәләриндән, хүсусән исимдән фәргләндирә билмир, шифаһи вә јазылы нитгдә сифәтләрдән дүзкүн шәкилдә истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

III синифдә «Сифәт» мөвзусуну өјрәдәркән мүәллим диггәт јетирмәлидир ки, шакирдләр сифәтин әшјанын нечәлијини билдирмәсини, нечә, нә чүр вә һансы суаллара чаваб вермәсини јахын вә әкс мә'налы сифәтләри шүурлу сурәтдә мәнимсәсин, шифаһи вә јазылы нитгдә сифәтләрдән истифадә етмәк вәрдишләринә јијәләнсинләр.

Мүәллим бу мәгсәдә нечә наил ола биләр? Мүәллим бу мәгсәдә о заман мүвәффәгијјәтлә наил ола биләр ки, «Сифәт» бәһсинин тәдрисинә башламаздан әввәл, әтрафлы шәкилдә һазырлыг иши апарсын вә дәрс просесиндә бу һазырлыгдан сәмәрәли шәкилдә истифадә етсин. Јә'ни башга сөзлә десәк, мүәллим «Сифәт» бәһси үзрә һазырлашаркән нәзәрдә тутулмуш грамматик гајдаларла зәнкин олан мәтнләр, чалышмалар, әјани васитәләр һазырламалы вә дәрс просесиндә бунлардан бачарыгла истифадә етмәлидир.

«Сифәт» бәһсинин тәдриси үчүн һазырлыг ишинин апарылмасында башлыча јери онун планлашдырылмасы тутур. Габагчыл мүәллимләр «Сифәт» бәһсини тәхминән ашағыдакы шәкилдә планлашдырырлар:

1. Сифәт һаггында үмуми мә'лумат (о чүмләдән јарадычы үзүндән көчүрмә)—1 саат. 2. Јахын мә'налы сифәтләрә аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы имла)—1 саат. 3. Әкс мә'налы сифәтләрә аид чалышмалар (о чүмләдән сәрбәст имла) —1 саат. 4. Сифәтин тәкрарына аид чалышмалар (о чүмләдән хәбәрдарлыглы имла)—1 саат. 5. Јохлама имла—1 саат.

Габагчыл мүәллимләр сифәтин тәдрисиндә бир сыра үсул вә јоллардан, мараглы пријом вә васитәләрдән истифадә едирләр ки, бунларын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ашағыда сифәтин тәдриси илә әлагәдар олараг габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинә аид нүмунәләр веририк.

Мүәллим сифәт һаггында мә'лумат вермәјә башламаздан әввәл шакирдләрин нечәлик билдирән сөзләр һаггындакы тәсәввүрләрини бәрпа етмәли, сонра јени мә'лумат вермәјә башламалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим мүхтәлиф јоллардан истифадә етмәлидир. Мүәллим мүәјјән едилмиш мәтндән нечәлик билдирән сөзләри сечдирмәли вә јахуд верилмиш чүмләни грамматик тәһлил етмәк јолу илә шакирдләрин бу барәдәки билијини јада салмалы вә шакирдләрин әввәлки биликләринә истинад едәрәк јени билик вермәјә чалышмалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим елә чүмләләр вә мәтнләр сечмәлидир ки, һәм шакирдләрин әввәлки мә'луматлары јада салынсын, һәм дә јени мә'лумат вермәк үчүн шәраит јарансын.

Сифәтин тәдрисиндә истифадә едилән чүмләләр, парчалар вә јахуд рабитәли мәтнләр һаггында мүхтәлиф фикирләр вардыр. Бә'зи методистләр, мәсәлән, М. В. Ушаков вә А. Хлебникова[1] көстәрирләр ки, сифәтә аид мә'луматы ајры-ајры чүмлә-

[1] М. В. Ушаков, А. В. Хлебникова, Уроки русского языка в V—VII классах, АПН РСФСР, Москва, 1954, сәһ. 8.

ләр үзрә өјрәтмәк әлверишлидир. Н. К. Прокопович[1] исә көстәрир ки, рабитәли мәтн үзрә мә'лумат вермәк даһа чох фајдалыдыр.

Мүәллифләрин сөјләдикләри һәр ики фикир дүзкүн вә әһәмијјәтлидир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә охујан шакирдләрин әтраф аләм һаггындакы тәсәввүрләри кениш олмадығы үчүн рабитәли мәтн үзрә сифәтләри өјрәтмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Фикримизчә, ибтидаи синифләрдә, о чүмләдән III синифдә сифәт һаггындакы мә'луматы ајры-ајры чүмләләр вә сөзләр үзрә өјрәтмәк вә јери кәлдикчә рабитәли мәтндән истифадә етмәк даһа әлверишлидир. Чүнки тәркибиндә истәнилән сифәтләри олан чүмлә сечмәк, јахуд тәртиб етмәк асандыр. Бу да тәдрис үчүн әлверишлидир. III синиф «Азәрбајчан дили»[2] дәрслијинин мүәллифи Р. Рүстәмов да тапшырыгларын тәртибиндә бу чәһәти нәзәрә алмышдыр. Онун дәрсликдә «Сифәт» бәһсинә аид вердији тапшырыгларын әксәријјәти рабитәсиз мәтндән, һәтта ајры-ајры сөзләрдән ибарәтдир.

Габагчыл мүәллимләр әввәлчә тәркибиндә нечә, нә чүр вә һансы сualларына чаваб верән чүмләләр сечир, һәмин чүмләләрдән сифәтләри сечдирир вә аид олдуғу исимлә бирликдә јаздырырлар. Шакирдләр һәмин сифәтләрә ујғун кәлән јахын вә әкс мә'налы сифәтләр сөјләјир вә бунлары чүмләдә ишләдирләр. Сонра онлар мәтнин ајры-ајры чүмләләриндә бурахылмыш сифәтләри тапыб јеринә гојур вә верилмиш мәтндән сифәтләри сечиб јазырлар. Бу чүр чалышмалар апарылмасы нәтичәсиндә шакирдләр сифәт һаггында әтрафлы мә'лумат алыр, сифәтин тәдриси илә әлагәдар олараг орфографик вәрдишләрә јијәләнирләр.

Сифәтин дүзкүн тәдриси истифадә едилән үсулун дәгиг шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәси вә тәтбигиндән асылыдыр.

Мә'лумдур ки, грамматика тәдрисинин ики әсас үсулу вардыр. Индуктив вә дедуктив үсул. Индуктив үсулда «тә'риф вә гајдалар мисаллар үзәриндә мүшаһидәләрдән чыхырлар, јә'ни хүсусидән үмумијә, мисаллардан тә'рифә доғру һәрәкәт едилир»[3]. Дедуктив үсулда исә «әввәлчә, һазыр шәкилдә үмуми тә'риф вә гајдалар верилир вә сонра бу тә'риф вә гајдалар хүсуси мисалларла тәсдиг едилирләр»[1]. Һәр ики үсул грамматиканын тәдрисиндә истифадә едилир вә фајдалы нәтичәләр верир. Габагчыл мүәллимләр сифәтин тәдрисиндә ән чох индуктив үсулдан истифадә едирләр. Чүнки бу үсул јарадычылыг тәләб едир. Бу үсулдан истифадә етдикдә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини даһа јахшы тә'мин етмәк олур. Зәрдаб рајонунун Чаллы кәндиндәки орта мәктәбин III синиф мүәллими А. Рәсуловун бу чәһәтдән мараглы иш тәчрүбәси вардыр. О, сифәтин тәдрисиндә индуктив үсулдан бачарыгла истифадә едир. Белә ки, о, сифәтин тәдрисиндә бу үсулдан истифадә етмәк үчүн чидди һазырлыг апарыр. Әввәлчә схем, карточка, чүмләләр вә мәтни мүәјјәнләшдирир, сонра дәрс просесиндә онларын үзәриндә иш апармагла, јени материалы шакирдләрә мәнимсәдир.

А. Рәсулов сифәтин тәдриси заманы шакирдләрин II синифдә нечәлик билдирән сөзләрә аид мә'луматларыны јада салмаг вә онларын бу чүр сөзләр үзәриндә мүшаһидәләрини тәшкил етмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри шакирдләрә јаздырыр:

1. Өлкәмиздә бөјүк шәһәрләр чохдур. 2. Һәр тәрәфә кениш јоллар чәкилир. 3. Гочаг пионерләр әтирли күлләр әкдиләр.

Шакирдләр һәмин чүмләләри охујур, мүәллимин тәләби илә нечәлик билдирән сөзләрин (бөјүк, кениш, гочаг, әтирли) алтындан хәтт чәкир, бу сөзләри аид олдуғу исимлә бирликдә (бөјүк шәһәрләр, кениш јоллар, гочаг пионерләр, әтирли күлләр) јазыр, суалларыны үстүндән гејд едирләр.

		нә чүр?	нәләр?
Бөјүк	Бөјүк шәһәрләр	бөјүк	шәһәрләр
		нә чүр?	нәләр?
Кениш	Кениш јоллар	кениш	јоллар
		нечә?	кимләр?
Гочаг	Гочаг пионерләр	гочаг	пионерләр
		нә чүр?	нәләр?
Әтирли	Әтирли күлләр	әтирли	күлләр

Мүәллим III синиф «Азәрбајчан дили»[2] дәрслијини ачдырыб 166 вә 167 нөмрәли тапшырыглар үзрә нечә, нә чүр вә һансы суалларына чаваб олан сөзләри аид олдуғу исимлә бир-

[1] Н. К. Прокопович. Изучение морфологии в школе, АПН РСФСР, Москва, 1950. сәһ. 133.

[2] Р. Рүстәмов, Азәрбајчан дили, III синиф үчүн, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1965, сәһ. 45—50.

[3] А. Абдуллајев, «Ибтидаи синифләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 101.

[1] А. Абдуллајев, «Ибтидаи синифләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 102.

[2] Р. Рүстәмов, Азәрбајчан дили, III синиф үчүн, Азәртәдриснәшр, 1965, сәһ. 45.

ликдә (гоча киши, ағ занбаг, боз ат, јени бағча, јахшы һовуз, көзәл бағ, кениш күчәләр, бөјүк биналар, гүдрәтли ордумуз, боз чәпиш, дадлы хөрәк) шакирдләрә јаздырыр вә һәмин сөзләри бир-бири илә мүгајисә етдирир. Мәсәлән, «боз ат» сөзләри тәһлил едилир:

М. — Ат нә билдирир?

Ш. — Ат әшја билдирир.

М. — Әшја билдирән сөзләрә нә дејилир?

Ш. — Әшја билдирән сөзләрә исим дејилир.

М. — Исим һансы суаллара чаваб олур?

Ш. — Исим ким, нә, һара суалларына чаваб олур.

М. — Демәк, «боз ат» бирләшмәсиндә һансы сөз әшја билдирир?

Ш. — «Боз ат» бирләшмәсиндә ат сөзү әшја билдирир. Чүнки нә суалына чаваб верир.

М. — Демәли, ат сөзү әшја билдирир вә нә суалына чаваб верир.

Она көрә, бу сөз исимдир. Бәс, «боз» сөзү нә билдирир вә һансы суала чаваб олур?

Ш. — «Боз» сөзү рәнк (атын рәнкини) билдирир вә нечә суалына чаваб олур.

М. — Демәли, «боз» сөзү әшјанын нәјини билдирир?

Ш. — «Боз» сөзү әшјанын нечәлијини билдирир.

Мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр ашағыдакы нәтичәни чыхарырлар:

> Әшјанын нечәлијини билдирән сөзләр сифәт адланыр.
> Сифәт нечә, нә чүр вә һансы суалларындан биринә чаваб олур.
> Сифәт чүмләдә исимлә бағлы олур.

Чыхарылмыш нәтичә тәкрар едилир, китабдан охунур вә һәмин нәтичәјә аид һазырланмыш әјани васитә синфин көркәмли јериндән асылыр.

Сонра мүәллим дәрсликдә верилмиш 168 нөмрәли тапшырыг үзрә јарадычы үзүндән көчүрмә имла апарыр. Тапшырығын тәләби беләдир: көчүрүн, нөгтәләрин јеринә ашағыда верилмиш сифәтләрдән ујғун кәләмини артырын:

1. Дағын әтәји ... отла өртүлмүшдүр. 2. ... бачым колхозда сағычыдыр. 3. Мән ... нары чох севирәм. 4. Дәниздән ... күләк әсирди. 5. Рајон мәркәзиндән кәндимизә ... јол чәкилмишдир.

Сифәтләр: бөјүк, јашыл, сәрин, енли, ширин.

Тапшырыг шакирдләр тәрәфиндән јеринә јетирилир вә дәфтәрләрини бир-бири илә дәјишиб сәһвләрини тапырлар. Беләликлә, јазы коллектив сурәтдә јохланылыб тәсһиһ едилир.

Сифәт анлајышынын дәрк едилмәсиндә, башга нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәсиндә суалларын бөјүк ролу вардыр. Габагчыл мүәллимләр истәр сифәтин сечилмәсиндә, истәрсә дә сифәтин мәнимсәдилмәсиндә суаллардан кениш сурәтдә истифадә едирләр. Көјчај шәһәриндәки 8 нөмрәли ибтидаи мәктәбин III синиф мүәллими Һ. Кәримова сифәтин өјрәдилмәсиндә суаллардан истифадәјә бөјүк әһәмијјәт верир. О, бу мәгсәдлә мараглы чалышмалар сечир вә шакирдләри һәмин чалышмалар үзәриндә ишләдир. Мәсәлән, шакирдләри 169 нөмрәли чалышма үзәриндә ишләдәркән мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, сифәтләри тапыб исимлә бирликдә јазсынлар вә сифәтләрин гаршысындан суалларыны мө'тәризәдә көстәрсинләр. Чалышма јеринә јетирилир, ашағыдакы нәтичә алыныр:

гырмызы (нечә?) бајраг
илыг (нечә?) су
тәмиз (нечә?) һава
көрпә (нә чүр?) гузу
галын (нә чүр?) думан
көј (нечә?) кағыз

Мүәллим суаллары вә исми јаздырыр, шакирдләр нөгтәләрин јеринә суаллар әсасында исмә ујғун олан сифәтләри тапыб јазырлар:

нечә? ... от
һансы? ... бачым
нә чүр? ... нар

Мүәллим лөвһәјә үч чүмлә јазыр. Шакирдләр һәмин чүмләләрдә сифәтләри тапыб алтындан хәтт чәкир, үстүндән суалларыны јазырлар:

нечә?
1. **Көрпә** гузу анасынын далынча гачды.
нечә?
2. Бу күн Күлзар **тәзә** палтар кејмишдир.
нечә?
3. Узагдан **гарлы** дағлар көрүнүрдү.

Мүәллим шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк, онларын синоним вә антоним (јахын вә экс мә'налы) сифәтләр һаггындакы тәсәввүрләрини кенишләндирмәк мәгсәди илә чүмләләрдә верилмиш сифәтләрә охшар вә фәргли сифәтләр сөјләдир. Шакирдләр чүмләдә верилмиш «көрпә» (гузу) сөзүнү, «балача», «кичик», «бөјүк» (гузу) сөзләри илә әвәз едирләр.

Мүәллим башга бир пријомдан истифадә едир. О, шакирдләрдән тәләб едир ки, лөвһәјә јаздығы исмин нечәлик билдирән әламәтләрини сөјләсинләр. Бу мәгсәдлә мүәллим лөвһәјә «палтар» исмини јазыр. Сонра һәмин исми сифәтин суалларындан бири илә (нә чүр?) бирликдә тәкрар едир, шакирдләр исә һәр дәфә ејни гајда илә верилән суаллара мүхтәлиф сифәтләр тапмагла чаваб верирләр:

М. — Нә чүр палтар?
Ш. — Тәзә палтар.
М. — Нә чүр палтар?
Ш. — Көһнә палтар.
М. — Нә чүр палтар?
Ш. — Тәмиз палтар.
М. — Нә чүр палтар?
Ш. — Чиркли палтар.
М. — Нә чүр палтар?
Ш. — Ағ палтар.
М. — Нә чүр палтар?
Ш. — Гара палтар вә саир.

Мүәллим бу чүр изаһаты ашағыдакы схем үзрә изаһ етдикдә даһа марагды олур.

тәзә, көһнә, тәмиз, чиркли, ағ, гара — палтар.

гарлы, уча, алчаг, мешәли, дәрәли — дағлар.

көзәл, мараглы, шәкилли, лазымлы, галын — китаб.

бөјүк, кичик, јарашыглы, һүндүр, алчаг — бина.

Габагчыл мүәллимләр һәр бир грамматик гајданы, о чүмләдән «Сифәт» бәһсини тәдрис едәркән ону гираәтлә әлагәләндирирләр. Зәрдаб рајонунун Чаллы кәндиндәки орта мәктәбин синиф мүәллими Ш. Хәлилов III синифдә сифәт бәһсини кечәркән «Ана дили» китабынын 201-чи сәһифәсини ачдырыр, «Сағламлығын шәртләри» мөвзусуну ифадәли шәкилдә охудур:

«Гоншумузда гоча бир киши јашајырды. О, чох сағлам иди. Сәксән јашы олмасына бахмајараг дирибаш, күләрүзлү, чәлд јеријән бир адам иди. Ағыр шејләри дә асанлыгла галдырырды...»[1]. Шакирдләр һәмин мәтндән гоча, сағлам, дирибаш, күләрүзлү, чәлд, ағыр вә саир сифәтләри тапыб көстәрирләр.

Бу гајда илә шакирдләр бир тәрәфдән сифәт һаггында мә'луматларыны кенишләндирир, дикәр тәрәфдән ифадәли гираәт вәрдишләринә јијәләнирләр.

Сифәтин тәдрисиндә истифадә едилән јоллардан бири дә мүмарисәдир. Истәр грамматик гајдаларын өјрәдилмәсиндә, истәрсә дә верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәсиндә мүмарисәнин бөјүк ролу вардыр. Чүнки мүмарисә васитәсилә һәм тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасыны, һәм дә верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәсини даһа јахшы тәшкил етмәк олур. Габагчыл мүәллимләр мүмарисәдән бачарыгла истифадә едирләр. Белә мүәллимләр мүмарисәдән истифадә едәркән шакирдләрин сәвијјәсини нәзәрә алыр, гаршыдакы мәгсәдини шакирдләрә ајдынлашдырырлар. Мәсәлән, онлар экс мә'налы сифәтләри (үчүнчү саатда) өјрәтдикдән сонра ашағыдакы карточкалардан истифадә едир:

Карточка 1.

> Верилмиш сифәтләрә мә'нача экс олан сифәтләри тапыб јанашы јазын: узун, јахшы, бөјүк, гоча, ағ, дадлы, пис, гыса, дадсыз, гара, чаван, кичик.
> НҮМУНӘ: гоча—чаван.

[1] Ј. Ширван, Н. Казымов, Ә. Гулијев, Ч. Чәбрајылбәјли, «Ана дили», ибтидаи мәктәбин III синфи үчүн, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1965, сәһ. 201.

Карточка 2.

Нөгтәләрин јеринә ујғун кәлән бурахылмыш сифәтләри јазын:
1) ... киши вә ... оғлан шәһәрә јола дүшдүләр.
2) ... еви сөкүб, јериндә ... ев тикдиләр.

Карточка 3.

Исти—сојуг, дүз—әјри, бөјүк—кичик кими экс мә'налы сифәтләрин һәрәсини бир чүмләдә ишләдин.

Карточка 4.

Сифәтләрин гаршысындан мә'нача јахын сифәтләр јазын.
Сојуг—..., исти—..., гоча—..., јүксәк—..., көдәк—... јахын мә'налы сифәтләр: илыг, уча, сәрин, јашлы, гыса.

Карточка 5.

Рәнк билдирән 5 сифәт јазын, икисини чүмләдә ишләдин.
НҮМУНӘ: Һөкумәт евинин уча бинасы үстүндә гырмызы бајраг далғаланырды.

Карточка 6.

Дад билдирән сифәтләр јазын.
НҮМУНӘ: дузлу.

Ш. СУЛТАНОВА,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
мүәллими.

ИЗАҺЛЫ ГИРАӘТ ТӘ'ЛИМИНИН ТӘҺСИЛ ВӘ ТӘРБИЈӘВИ ӘҺӘМИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Изаһлы гираәт ибтидаи синифләрдә ана дили тә'лиминин мүһүм саһәсидир. Изаһлы гираәт, ашағы синиф шакирдләриндә шүурлу, дүзкүн, сүр'әтли вә ифадәли гираәт вәрдишләрини инкишаф етдирир, тәбиәт вә чәмијјәт һаггында ибтидаи биликләр верир, онларын естетик тәрбијәсинин инкишафыны тә'мин едир.

I синифдә илин ахырларына доғру ушаглар сөзләри рәван охумағы, дурғу ишарәләринин тәләбинә көрә фасилә вә интонасијаны көзләмәји бачарырлар. Јухары синифләрдә һәмин вәрдишләр даһа да мөһкәмләнир, мәтни сәссиз охумаг үзрә чалышмалара кениш јер верилир, бәдии тәһлил заманы мүхтәлиф лүғәт иши апарылыр. Һәмин синифләрдә мүхтәлиф мәфһумлар ја изаһетмә јолу илә, ја да мүәјјән бир шәкли, әшјаны көстәрмәклә ајдынлашдырылмалы, дәгигләшдирилмәлидир.

IV синифдә тәбиәтшүнаслыг вә тарихә даир кечиләчәк материалларын тәдриси заманында изаһлы гираәтдән истифадә олунмалыдыр.

Ибтидаи синифләрдә мәшғәләләри изаһлы гираәт јолу илә апардыгда шакирдләр мәтни даһа дәриндән өјрәнмәјә, онун әсас чәһәтләрини үзә чыхарыб үмумиләшдирмәјә, охудугларыны јахшы јадда сахлајыб мәнтиги ардычыллыгла сөјләмәк үчүн план тәртиб етмәјә вә фәал лүғәт еһтијаты газанмаға наил олурлар.

Өлкәмиздә китабын, дөври мәтбуатын кениш јајылдығы һазырки дөврдә гираәтин нә дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәси шүбһәсиздир. Шакирдләр мәктәбдә изаһлы гираәт дәрсләриндә вә синифдәнкәнар гираәт заманы һәјатымызын мүхтәлиф саһәләринә, чәмијјәт вә тәбиәтдәки ганунаујғунлуглара аид әсәрләр охујурлар. Һәр бир әсәр ушагларын көзләри гаршысында јени бир aләм ачыр, она јени мә'лумат верир. Тәса-

дүфи дејилдир ки, бөјүк пролетар јазычысы М. Горки китабы билик мәнбәји һесаб едирди. М. Горки «Мән нечә охумушам» адлы һекајәсиндә јазыр ки, мән нә гәдәр чох охујурамса, китаблар мәни харичи аләмә о гәдәр јахынлашдырыр, һәјат мәним үчүн о гәдәр ајдын вә әһәмијјәтли олур. Китаб һәјатын нә гәдәр зәнкин вә рәнкарәнк олмасы, инсанын нә гәдәр хејирхаһ вә көзәл ишләр көрмәси һаггында маһнылар охујур.

Изаһлы гираәт бөјүк тә'лим вә тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Гираәтин тә'лим (дәркетмә) әһәмијјәти дедикдә, шакирдләрә илк аддымлардан әтраф аләм (тәбиәт, әмәк, ичтимаи вәрдиш вә с.) һаггында биликләр вермәк нәзәрдә тутулур. Дәркетмә вәзифәсинин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн ашағыдакы шәртләрә әмәл олунмасы зәруридир:

1. Китабдан алынмыш биликләрлә мүшаһидәдән, тәчрүбәдән алынмыш биликләр арасында дүзкүн гаршылыглы әлагә јаратмаг. Гираәти һәјатла әлагәләндирмәк.

2. Шакирдләрин фикри фәалијјәтини вә нитгини инкишаф етдирмәк.

Изаһлы гираәт нәинки ана дили, һәтта дикәр фәнләрин дә мүвәффәгијјәтлә тәдриси үчүн әсасдыр.

Гираәт дәрсләриндә шакирдләр ашағыдакы вәрдишләрә јијәләнирләр: 1) шүурлу, дүзкүн, ифадәли, сүр'әтли охумаг; 2) сәссиз охумагла мүстәгил вә шүурлу мүталиә етмәјә алышмаг; 3) охунмуш мәтни һиссәләрә ајырмағы бачармаг вә һекајәнин планыны тәртиб етмәк; 4) охунмуш мәтнә аид суаллара чаваб вермәји вә онун әсас идејасыны мүәјјәнләшдирмәји бачармаг; 5) охунмуш материалын мәзмунуну нағыл етмәји бачармаг[1].

Бу вәрдишләрә јијәләнмәдән тә'лим материалларыны охујуб дәрк етмәк вә јадда сахламаг гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәтин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Јухары синифләрдәки әдәби гираәтдән фәргли олараг изаһлы гираәтдә илк нөвбәдә шакирдләрә илк гираәт вәрдишләринин ашыланмасы, инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулур.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә охунан материал да өз характеринә көрә әдәби гираәтин материалындан фәрглидир.

[1] Бах: Н. Н. Шепетова, Методика чтения в начальной школе, Учпедгиз, Москва, 1955, стр. 5.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә бәдии вә елми-күтләви материаллар охунур. Ибтидаи синифләрдә (хүсусилә I—III синифләрдә) елми-күтләви мәтнләрин гираәти даһа үстүн јер тутур. Белә мәтнләрин гираәти шакирдләри систематик елми биликләр мәнимсәмәјә һазырлајыр.

Елми-күтләви әсәрләр бу вә ја дикәр елм һаггында садә мә'лумат верир. Беләликлә, тәдричән ушагларда һәмин елмин системи јараныр. Елми әсәрләр ушаглара мәнтиги дүшүнмәји өјрәдир. Она көрә дә мәктәбдә шакирдләрә елми әсәрләри охумаг вәрдиши дә ашыланмалыдыр.

Ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәт шакирдләр үчүн һәгиги билик вә зөвг мәнбәји олмалыдыр.

Изаһлы гираәт дәрсләри, адындан мә'лум олдуғу кими, охунмуш һәр бир материалын мәзмунунун дүзкүн баша дүшүлмәсини тә'мин етмәлидир. Гираәт дәрсләриндә шакирдләрә шүурлу гираәт вәрдишләри дә ашыланмалыдыр.

Әлифба тә'лими дөврүндән е'тибарән гираәт елә апарылмалыдыр ки, шакирд охудуғуну дүзкүн баша дүшсүн вә онун мәзмунуну өз нитгиндә дүзкүн ифадә етсин. Шакирд охудуғунун әсас маһијјәтини ача билмәли, она өз мүнасибәтини билдирмәлидир. Јалныз о заман шакирдләрин билијинин һәгигилијиндән, дүзкүнлүјүндән данышмаг олар.

Өлкәмиздә мәишәт, мәдәнијјәт, елм вә техниканын мүасир инкишаф сәвијјәси изаһлы гираәтин гаршысында чидди вәзифәләр гојур. Инди ибтидаи синифләрдә шакирдләрә јалныз гираәт вәрдиши ашыламаг, онларын гираәт техникасына јијәләнмәләрини тә'мин етмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Изаһлы гираәт дәрсләри ушагларын үмуми инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмәлидир.

Сон илләрдә проф. Л. В. Занковун ибтидаи тә'лим саһәсиндә апардығы експеримент буну бир даһа сүбут едир. Експеримент көстәрир ки, изаһлы гираәт дәрсләри шакирдләрин тәфәккүрү, ирадәси вә һиссләринин тәрбијәсини тә'мин етмәлидир. Бунсуз нә тә'лим, нә дә тәрбијә вәзифәси һәјата кечирилә биләр. Бунсуз, шакирдләрин үмуми инкишафы да мүмкүн дејил[1].

Дүзкүн тәшкил едилмиш изаһлы гираәт ушаглар үчүн јалныз билик вермәјин дејил, һәм дә онлары тәрбијәләндирмәјин гүдрәтли васитәсидир. Шакирдләрин әхлагыны онла-

[1] Бах, Л. В. Занков, Начальное обучение (I класс), Москва, изд. «Просвещение», 1964.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

рын ирадәсини нәчиб һисс вә дујғуларла долу олан бәдии образлар гәдәр, һеч шеј тәрбијә едә билмәз.

Мәтнләр, әсасән шакирдләри биликләрлә силаһландырмагла бәрабәр, онларын тәрбијәси үчүн дә әһәмијјәтлидир.

Мәктәбимизин инкишаф тарихиндә тә'лим вә тәрбијәнин вәһдәти һеч вахт индики гәдәр конкрет, мәзмунча дәрин вә кениш шәкилдә гојулмамышдыр. Гираәт дәрсләри елә тәшкил едилмәлидир ки, һәр бир дәрс һәм билик версин, һәм дә тәрбијәләндирсин.

Тәбиијјат вә чоғрафијаја аид бир чох мәтнләр (мәсәлән, II синифдә «Јанғын нәдән әмәлә кәлир», «Чәһәтләр», «Јер, Ај вә улдырым ганадлы ат», «Нәнәнин нағылы», «Күллүнүн чајы» вә с. III синифдә «Күнәшин чыхмасы вә батмасы», «Чәһәтләр», «Бир дамчы сујун һекајәси», «Көјәрчин вә радио», «Сәма гардашлары» вә с. елә тәдрис едилмәлидир ки, ушагларда елми-материалист дүнјакөрүшү (елементар шәкилдә дә олса) формалашсын. Әлбәттә, бурада сөһбәт ушагларда елми-материалист дүнјакөрүшүнүн вә е'тигадларын там бир систем шәклиндә формалашмасындан кетмир. Бу мәсәләләр, һәләлик, кичик мәктәбјашлы ушаглар үчүн имкан харичиндәдир. Лакин бизи әһатә едән аләмин маддилијини, тәбиәт һадисәләрини, ичтимаи һәјат һадисәләрини онларын сәвијјәсинә ујғун бир шәкилдә дәрк етдирмәк мүмкүндүр.

Бәдии әсәрләрин изаһлы гираәти тәрбијәви ишин апарылмасы үчүн даһа чох имкан верир. Бәдии әсәрләрин изаһлы гираәти васитәсилә мүәллим ушагларда совет вәтәндашына хас олан јахшы кејфијјәтләр тәрбијә едир. Ушагларда вәтәнә, әмәјә, әмәк адамларына, елмә мәһәббәт; чәсурлуг, мәрдлик, доғручулуға рәғбәт; тәнбәллик, горхаглыг, јаланчылыг вә худбинлијә нифрәт һисси тәрбијә етмәкдә гираәт дәрси мүһүм рол ојнајыр.

Бәдии әсәрләрин гираәти заманы шакирдләрин раст кәлдикләри мүсбәт сурәтләрин онлара көстәрдији тә'сири, һеч бир тәрбијәви нәсиһәт әвәз едә билмәз.

Бәдии материалларын тәрбијәви әһәмијјәти дедикдә, һәр шејдән әввәл, бәдии әсәрин ушаглара емосионал шәкилдә тә'сири нәзәрдә тутулур. Бәдии әсәрин шакирдин руһуна, һиссинә тә'сири онда бир сыра конкрет тәсәввүрләр вә анлајышлар јарадыр, охудуғу әсәрин идејасыны (вәтәнпәрвәрлик, коллективчилик, достлуг, һуманизм, бејнәлмиләлчилик вә с.) дәриндән баша дүшмәсини тә'мин едир. Бәдии образларын емосионал гавранмасы шакирдләрин естетик тәрбијәсинә дә гүввәтли тә'сир көстәрир. Шакирдин һиссинә тә'сир етмәк, она көзәлликләрдән баш чыхармағы, јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дәрк етмәји, инсана, тәбиәтә һәссас мүнасибәт бәсләмәји өјрәтмәк демәкдир.

Инчәсәнәт вә һәјатда көзәллији севмәји ушаглара өјрәтмәк, онларын естетик зөвгләрини инкишаф етдирмәк о гәдәр дә асан иш дејилдир; лакин бу, чох нәчиб бир ишдир. Естетик тәрбијәнин васитәләриндән бири дә бәдии әдәбијјат охумагдыр. Бәдии әдәбијјатын әхлаги вә естетик гүдрәти о заман ушаға тә'сир көстәрә биләр ки, мүәллим һәмин әсәри (вә ја парчаны), орада тәсвир олунанлары шакирдләрә севдирә билсин.

Гираәт дәрсләриндә тәрбијә ишләринин тәшкили, үмумијјәтлә, совет мәктәбинин тәрбијә вәзифәләри илә бағлыдыр. Мә'лумдур ки, совет мәктәби коммунизм чәмијјәтинин кәләчәк гуручуларыны тәрбијә едир. Коммунизм чәмијјәтиндә јашајачаг һәртәрәфли инкишаф етмиш кәнч нәсил јетишдирмәк үчүн мүәллимләримизин гаршысында дуран вәзифәләр Сов.ИКП-нин Програмында өз әксини тапмышдыр.

Коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә кәнч нәслә сәдагәт, доғручулуг, садәлик, тәвазөкарлыг, ганунсузлуға дөзмәмәк кими хүсусијјәтләр ашыламағын зәрурилији көстәрилмишдир.

Тәрбијәнин үмуми мәгсәдинә (јә'ни, шәхсијјәтин аһәнкдар инкишафына) табе олан изаһлы гираәт дәрсләри ушагларын әхлаг тәрбијәсинә—онларын совет вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији, хошбәхтлијин әсасыны тәшкил едән ичтимаи борч, коллективизм, инсанлар арасында һуманист мүнасибәтләр руһунда тәрбијә олунмаларына көмәк едир. Синиф вә синифдәнкәнар гираәт үчүн мәсләһәт көрүлмүш китабларда совет адамынын әхлаги симасы ушаглар гаршысында бүтүн мәзијјәтләри илә чанланыр.

Мүәллим ушагларда мөһкәм инам вә е'тигад јаратмаг, бу көзәл идејалары онларын ишдә вә өз һәрәкәтләриндә тәтбиг етмәләринә наил олмаг мәгсәди илә гираәт дәрсләриндә әлавә бәдии әдәбијјатдан истифадә олунмасына кениш јер вермәлидир.

Јетишмәкдә олан кәнч нәслин коммунизм идејаларына садиг, мәрд вә мүбариз руһда тәрбијә олунмасында совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси мүһүм рол ојнајыр. Коммунист әх-

лагы тәрбијәсинин тәркиб һиссәләриндән бири олан совет вәтәнпәрвәрлији һиссинин тәрбијә едилмәси ишиндә гираәт фәнининн гаршысында чох мүһүм вәзифәләр дурур. Бәдии мәтнләрин гираәти просесиндә мүәллим I синифдән е'тибарән ушагларда вәтәнпәрвәрлик һаггында тәсәввүр ојатмалы, Вәтәнә һәдсиз мәһәббәт һисси тәрбијә етмәлидир.

Ибтидаи синифләрдә шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик һаггында илк дәфә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри әсасында мә'лумат вермәк лазымдыр. Мүәллим шифаһи халг әдәбијјатындакы вәтәнпәрвәрликдән бәһс едәркән, Азәрбајчан халгынын лап гәдим заманлардан бәри ана Вәтәнининн кешијиндә дајанараг, дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы инадлы мүбаризә апармасындан сөһбәт ачмалы, она һәдсиз мәһәббәт бәсләдикләри илә әлагәдар нағыллар данышмалыдыр.

Мүәллим аталар сөзү вә мәсәлләр әсасында мүсаһибә тәшкил едәркән ушаглары баша салмалыдыр ки, ата-бабаларымыз доғма вәтәнләринә аид көзәл сөзләр сөјләмиш, мәсәлләр чәкмишләр. Һәчмчә гыса, мә'начә долғун олан бу сөзләрдә вәтәнин ширин олмасындан, әзиз олмасындан бәһс едилир. «Доғма јурд ширин олар», «Һәр кәсә өз вәтәни әзиздир». Мүәллим белә аталар сөзү вә мәсәлләр сөјләмәклә шакирдләрдә ана Вәтәнимизә һәдсиз мәһәббәт ашылаја биләр.

Шакирдләрә хатырлатмалыдыр ки, биз дә севимли Вәтәнимизә үрәкдән бағлы олмалы, онун һәр гарышыны белә әзиз тутмалыјыг. Вәтән дедикдә биз јалныз доғулдуғумуз кәнди, шәһәри, һабелә республикамызы дејил, Совет Иттифагыны нәзәрдә тутмалыјыг. Чалышмалыјыг ки, Вәтәнимизин шөһрәти даһа да көјләрә учалсын. Бу мәгсәдлә III синифдә С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри, «Короғлу», «Гачаг Нәби», «Бөјүк гардашымыз» мәтнләри; IV синифдә «Бәрдәнин тә'рифи» (Н. Кәнчәви), «Зоја асылан јердә» (М. Дилбази) вә с. бу кими әсәрләри охудуб тәһлил етмәк фајдалыдыр.

III синифдә «Короғлу» мәтнинин тәһлили заманы мүәллим Короғлунун вәтәнпәрвәрлијиндән бәһс едәрәк, шакирдләрә баша салмалыдыр ки, Короғлу Азәрбајчан халгынын јетишдирдији јүзләрчә мәрд, мүбариз вә чәсур гәһрәманлардан биридир. О, доғма вәтәнини, халгыны һәдсиз мәһәббәтлә севмиш, ону даим азад көрмәк истәмиш, ана јурдунун бир гарыш торпағынын белә дүшмән әлинә кечмәсинә разы олмамыш, Азәрбајчан халгыны мүбаризәјә руһландырмышдыр. Короғлу јахшы дәрк едирди ки, вәтәни, халгы азад көрмәк

үчүн биринчи нөвбәдә азадлыға мане олан гүввәләри дәф етмәк лазымдыр. Одур ки, о, дәлиләри илә бирликдә XVI әсрин сону, XVII әсрин әvвәлләриндә һәм харичи ишғалчылара—Түркијә султанларына, Иран истисмарчыларына, һәм дә өлкәнин дахилиндәки јерли истисмарчылара гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр.

Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, Короғлу дүшмәндән горхмур, чәсарәт көстәрир, вүгарла дөјүшүр, нә'рәси илә дүшмәнин бағрыны јарыр, ону ләрзәјә салырды.

Илк бахышда шакирдләрә елә кәлир ки, Короғлуну дүшмәнлә мүбаризәјә сөвг едән атасынын көзләринин чыхарылмасыдыр. Лакин атасынын интигамыны алмаг үчүн мүбаризәјә киришмәси јеканә сәбәб ола билмәзди. Әслиндә исә Короғлуну мүбаризәјә руһландыран, она гол-ганад, мөһкәм гүввә верән доғма вәтәнинә сонсуз мәһәббәти иди. Демәк, Короғлу дәрк едирди ки, вәтән азад олмаса, онун өвлады да азад ола билмәз.

Короғлунун јерли истисмарчылара, харичи истилачылара гаршы чыхышы чох кәскин олмушдур. О, дүшмәнлә үз-үзә дурдугда белә, вүгарла дајаныр, әзәмәтли көрүнүрдү.

Мүәллим, Короғлунун вәтәнпәрвәрлијинә јекун вуран заман сөјләмәлидир ки, халгымыз Короғлу кими гәһрәманларла һәмишә фәхр етмиш, мүбаризәдә ондан илһам алмыш, гәһрәманлыг нүмунәси көстәрмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә дөјүшчүләримиз гәһрәман Короғлудан илһам алмыш, мәтанәтлә вурушараг дүшмәнә галиб кәлмишләр. Биз Короғлу илә фәхр едир, ондан күч вә гүввәт алырыг.

IV синифдә Н. Кәнчәвинин «Бәрдәнин тә'рифи» ше'ри кечиләркән мүәллим шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик һисси ашылаја биләр. Кириш мүсаһибәсиндә Низаминин сөзүн әсил мә'насында вәтәнпәрвәр шаир олдуғуну көстәрмәк лазымдыр. Ушаглара баша салынмалыдыр ки, Низами һәмишә вәтәнинин, халгынын сәадәти уғрунда өз гәләми илә мүбаризә апармышдыр. Низами истәр ше'рләриндә, истәрсә дә поемаларында Азәрбајчан халгынын кечмишини вә кәләчәјини мәһарәтлә тәрәннүм етмиш, бу халгын хошбәхтлијини, вәтәнинин мүгәддәратыны дүшүнмүшдүр.

Низами бир мүғәнни кими, бир һәјат ашиги кими вәтәнинә, елинә, обасына, халгына дәрин вә түкәнмәз мәһәббәт бәсләмишдир. Поемаларында шаһлары, сәркәрдәләри әдаләтли олмаға чағыран Низами төвсијә едирди ки, гој сизин әда-

ләтиниз сајәсиндә өлкә лаләзара чеврилсин, вәтән мүлки абадлашсын.

Низами Кәнчәви вәтәнинин балача бир кушәси сајылан гәдим Бәрдә шәһәринин көзәллијини бу мисраларла тәсвир едир.

Бәрдә нә көзәлдир, нечә гәшәнкдир,
Јазы да, гышы да күлдүр, чичәкдир,
Јајында дағлара лаләләр сәпәр,
Гышыны баһарын нәсими өпәр.
Сәссизлик ичиндә динчәләр күлшән.
Торпағы силинмиш гајғы-кәдәрдән.
Рејһаны јашылдыр илләр узуну,
Һәр чешид ңаз-не'мәт бүрүмүш ону.
Јем үчүн кәләр гуш, бу көзәл јурда,
Истәсән «гуш сүдү» тапарсан бурда.
Торпағы јоғрулмуш гызыл сујундан,
Санки һәр јанда күл ачмыш зә'фәран.
О јашыл јерләри долашыб кәзсән,
Шәнликдән башга бир хәјал көрмәзсән.[1]

Мә'лумдур ки, Бәрдә XII әсрин сонларында өз кечмиш гүдрәтини итирмишди. Бөјүк шаиримиз Низами исә ана вәтәнинин әсарәт алтында јашамасына дөзә билмәдијиндән мә'јуслашмыш, кәдәрләнмишди. Лакин шаир нә гәдәр мә'јус олса, нә гәдәр кәдәрләнсә белә, јенә кәләчәјә үмид долу нәзәрләрлә бахырды. О, јахшы дәрк едирди ки, елә бир заман кәләчәк ки, Бәрдә даһа да көзәлләшәчәк, абадлашачаг, сајсыз-һесабсыз гәһрәманлар јарадачагдыр.

III синифдә халг шаири С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри кечилир.

С. Вурғунун јарадычылығы башдан-баша вәтәнпәрвәрликлә долудур. Мүәллим кириш мүсаһибәсиндә онун јарадычылығындан данышаркән көстәрмәлидир ки, С. Вурғун һәмишә өз Вәтәнини дәрин бир мәһәббәтлә севмиш, онун ешгинә нәғмәләр гошмуш, өлмәз фикир сөјләмишдир. С. Вурғун истәр гыса һәчмли ше'рләриндә, истәр поемаларында, истәрсә дә драм әсәрләриндә һәмишә вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик мәсәләләринә хүсуси јер вермишдир. Онун «Азәрбајчан» ше'ри нә гәдәр чанлы, нә гәдәр чазибәдардыр. Бурада һәјат ешги илә јашајан бир шаирин исти нәфәси дујулур.

---

[1] Бах. М. Рзагулузадә вә Ч. Әһмәдов. «Ана дили» дәрслији, IV синиф үчүн, 1964, сәһ. 99.

Ше'р охундугдан сонра тәһлил олунаркән мүәллим шакирдләрин диггәтини ашағыдакы бәндә чәлб едир:

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана;
Һансы сәмтә, һансы јана,
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән.

Сонра шакирдләри баша салыр ки, шаирин Вәтәнинә олан сонсуз мәһәббәти бу парчада бөјүк бир илһамла тәсвир едилмишдир. О, өзүнү бир ушаға, Вәтәнини исә ана лајласы чалан меһрибан анаја бәнзәдир. Һараја кетсә, јенә дә елинә, обасына үрәкдән бағлы олдуғуну сөјләјир.

Гираәт дәрсләриндә әхлаг тәрбијәсинин башга саһәләри үзрә дә иш апармаг үчүн көзәл имкан вардыр. Мәсәлән, III синифдә «Өрдәк, балыг вә хәрчәнк», «Анамы чох севирәм», «Артјом адасында» вә с. II синифдә «Һамы белә етмәлидир», «Әкинчи вә чанавар», «Гоча бәнна», «Чырчырама вә гарышга» вә с. III синифдә «Фазилин сајыглығы», «Тимурчулар», «Ики гардаш», «Јахшы көмәкчи», «Гарышга вә милчәк», «Һөрүмчәк вә ипәкгурду», «Гәһрәман нефтчи» вә с. мәтнләр шакирдләрдә әмәјә, әмәк адамларына һөрмәт етмәк, халг малыны горумаг һиссини тәрбијә едир.

I синифдә «Диларә», «Јахшы јолдаш» вә с. II синифдә «Ики јолдаш», «Јолдашлыг» вә с. III синифдә «Јахшы јолдаш», «Јағышлы күндә» вә с. јолдашлыг вә достлуг тәрбијәси ашыламаг имканы верир.

Дәрсликләрдә өлкәмиздә јашајан мүхтәлиф милләтләрин ушаглары илә, һәмчинин харичи өлкәләрин ушаглары илә достлуг, валидејнләрә, јашлылара һөрмәт вә көмәк, коллективчилик, дүзлүк вә доғручулуг, дүшмәнә нифрәт һисси тәрбијә едән мәтнләр дә вардыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәтин вәзифәси јалныз билик вермәк, шакирдләрин зеһнини зәнкинләшдирмәк дејил, һәм дә коммунизм чәмијјәтиндә јашамаға лајиг кәнчләр јетишдирмәкдир.

Нағы КҮНӘШЛИ.

СИНИФДӘНКӘНАР ОХУ ШАКИРДЛӘРДӘ МҮСТӘГИЛЛИЈИ, ТӘШӘББҮСКАРЛЫҒЫ, ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ИНКИШАФ ЕТДИРӘН ВАСИТӘДИР

Синифдәнкәнар гираәт шакирдләрдә систематик, планлы сурәтдә мүстәгил оху вәрдишләри тәрбијә едир.

Синифдәнкәнар гираәт ушагларын синиф вә синифдәнкәнар оху ишләрини сых бирләшдирир, онларын тәшәббүскарлығыны, јарадычы фәаллығыны истигамәтләндирмәјә имкан верир.

Шакирдләрдә тәшәббүскарлыг вә јарадычы фәаллыг өз-өзүнә әмәлә кәлмир. I синиф шакирдләриндә охуја мараг ојатмаг, мүстәгил охумаг арзусу доғурмаг үчүн Кировабад шәһәриндәки 1 нөмрәли Максим Горки адына мәктәбин синиф мүәллими Әфшан Сүлејманованын иши бу чәһәтдән диггәтәлајигдир.

Ана дили програмы үзрә, I синифдә синифдәнкәнар оху II јарым илдән башланыр. Буна бахмајараг Әфшан мүәллим һәлә савад тә'лими дөврүндән шакирдләрини синифдәнкәнар охуја һазырлајыр. Бу дөврдә о, нәинки шакирдләрә дүзкүн оху өјрәдир, һәмчинин онларда охуја мараг ојатмаг гајғысына да галыр.

«Әлифба» китабынын һәр сәһифәси үзәриндә ишләркән Әфшан мүәллим шакирдләрин нитг вә тәфәккүрләринин инкишафыны, билијә мејл көстәрмәләрини, әлифбадакы шәкил вә мәтнләрин мәзмунуну ушагларын һәјат тәчрүбәләри илә әлагәләндирмәји, шакирдләрин фәал иштиракы илә һәр сөзүн мә'насынын изаһ едилмәсини вә с. дә јаддан чыхармыр. О чалышыр ки, шакирдләр китабы шүурлу охумағы өјрәнсинләр, баша дүшмәдикләри һаггында суаллар версинләр, охудуглары мәтнин мәзмунуну дәриндән тәһлил етмәји бачарсынлар.

Әлифба тә'лими дөврүндә Әфшан мүәллим оху үзрә мүстәгил ишин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмәјә диггәт јетирир. Бундан әлавә, мүәллим шакирдләрин имканындан асылы олараг тапшырығын мүхтәлиф чәтинликдә вә нөвдә олмасына чалышыр. Мәсәлән, јахшы охујан шакирдә бә'зән әлавә мәтн дә верир. Әлавә мәтн сечәркән мүәллим дәрсин тематикасыны да нәзәрә алыр. Нөвбәти иш исә бүтүн синфин иштиракы илә апарылыр: ушаглар охунмуш мәтн үзрә суаллара чаваб верирләр, бу вә ја дикәр сөз вә ифадәләрин мәзмунуну изаһ едирләр, өз шәхси тәчрүбәләриндән нүмунәләр кәтирирләр. Мүәллим ушагларын данышыгларыны истигамәтләндирир, бунунла бирликдә онларын мүстәгиллијинә кениш имкан верир.

Тәхминән нојабр вә ја декабр ајынын ахырларында I синиф шакирдләринин бөјүк бир һиссәси «Әлифба»да олан мәтнләри марагла охујур. Әфшан мүәллим шакирдләринин бу охусуна да рәһбәрлик едир. Синифдәнкәнар оху илә әлагәдар олараг мүәллим зәнкин синиф китабханасы да тәшкил етмәјә наил ола билмишдир. Даһа марагла китаблардан о, сонракы дәрсләрдә истифадә едир.

Шакирдләрдә мүстәгил охуја олан марағын инкишафында валидејнләрлә апарылан ишә дә мүәллим фикир верир. О, савад тә'лиминин илк мәрһәләсиндә валидејнләрә охунун дүзкүн пријомларыны изаһ едир.

Әлбәттә, I синиф шакирдләринин һамысы охумаг вә нағыл етмәк бачарығына бирдән-бирә јијәләнмир. Буну нәзәрә алмаг лазымдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, I синифдә синифдәнкәнар оху үчүн верилмиш әсәрләрин охунмасына асанлыгла наил олмурлар.

Бунун үчүн дә Әфшан мүәллим һәр шакирдлә ајрыча олараг ишләјир, онун валидејни илә сых әлагә сахлајыр.

Оху вәрдишләринә һәлә јахшы јијәләнмәмиш шакирдләр мүстәгил оху заманы чәтинлик чәкирләр. Буну нәзәрә алараг мүәллим һәлә әлифба тә'лими дөврүнүн сонунда belә ушаглара мүстәгил оху үчүн марағлы олан вә асан мәтнләр верир. Белә мәтнләрдә шакирдләр оху техникасындакы чәтинликләри арадан галдырырлар.

Синифдәнкәнар оху үзрә илк дәрсдән сонра мүәллим һәр бир шакирдин мүстәгил охунун тәләбләрини нечә јеринә јетирдијини диггәтлә мүшаһидә едир. Бу мәгсәдлә дә һәфтә әрзиндә о, зәиф шакирдләрин нечә охуја билдикләрини јохлајыр. Бир сыра һалларда исә охунмушларын мәзмунунун нә дәрәчәдә баша дүшүлдүјүнү фәрди олараг мүәјјәнләшдирир.

Илк дәрс I синифдә мүәллимдән һәртәрәфли вә тактик нәзарәт тәләб едир.

I синифдә синифдәнкәнар оху үзрә тәшкил едилән иш II вә III синифдәкиндән фәргләнмәлидир. Чүнки I синифдә шакирдләр һәлә оху вәрдишләринә јахшы јијәләнмәмишләр. Онлар охудуглары бу вә ја дикәр әсәрин мәзмунуну јахшы баша дүшмәкдә чәтинлик чәкирләр. I синифдә синифдәнкәнар оху үзрә апарылан ишин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада мәзмун вә дилчә даһа асан әсәрләр, дәрсин еффектини артыран методлар сечилир, бир сөзлә бүтүн ишләр садә формада тәшкил олунур. Бу мәгсәдлә дә Пакизә Ахундова (Газах шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин синиф мүәллими) һәр шејдән әввәл, охунмуш мәтнләрин мәзмунуна шакирдләрдә фәал мүнасибәт јаратмаға наил олур. Бунун үчүн дә о, шакирдләрә мүәјјән тапшырыглар верир. Мәсәлән, «Әсәри ким јазмышдыр?», «Әсәрдә ән чох нә хошунуза кәлди?», «Әсәрдә иштирак едәнләрдән кими хошлајырсыныз?» вә с.

Шакирдләр тәдричән тәшәббүс көстәрмәјә башлајырлар: әсәрдә бу вә ја дикәр јери ајырыр, бир-бирләринә суаллар верирләр. Даһа сонралар исә евдә охудуглары әсәр үзрә һәмин суаллара чаваб һазырлајырлар. Пакизә мүәллимин тапшырығы илә шакирдләр охудуглары китаблардан әзбәрләмәк вә ја нағыл етмәк үчүн мүстәгил олараг парчалар сечирләр.

* * *

I синиф шакирдләриндә тәшәббүскарлығы вә јарадычы фәаллығы инкишаф етдирмәк үчүн «Азәрбајчан халг нағыллары» мөвзусунда синифдәнкәнар охунун тәшкили бөјүк имкан верир. Пакизә мүәллим шакирдләрдә тәшәббүскарлығы вә јарадычы фәаллығы артырмаг үчүн бу имкандан сәмәрәли истифадә едир. Бу вә ја дикәр нағылын охунмасы, мәзмуну илә әлагәдар олараг шакирдләр өз сечмәләри үзрә нағылда иштирак едәнләрин шәкилләрини чәкир, пластилиндән онларын мүгәвваларыны дүзәлдирләр. Будур, ағачда ағзында пендир тутмуш бир гарға отурмушдур. Бир түлкү исә ағачын алтында отуруб гарғаја бахыр; будур, бир ев јаныр. Бир ит ағзында бир балача гыз евдән чыхыр.

Нағыллара һәср едилмиш дәрсдә шакирдләр шәкил вә макетләрә бахыр, нағылын мәзмунуну данышырлар. Лазым кәлдикдә нағылдан мүәјјән парчалары да ифадәли охујурлар.

Пакизә мүәллим бу ишин шакирдләр үчүн даһа мараглы олдуғундан данышараг деди:

— Ушаглар белә мәшғәләләрдә даһа фәал вә тәшәббүскар олур, тапшырығы бөјүк марагла јеринә јетирирләр. Пластилиндән гајрылмыш бу вә ја дикәр макетә бахыб онун һансы нағылын мәзмунуна аид дүзәлмәсини тапмалары, онлара аид охунмуш нағылдан мүвафиг јери тапыб охумалары бүтүн синфин диггәтини чәлб едир. Лакин мән бунунла кифајәтләнмирәм. Дәрсин ахырында нағылы бә'зән ролларла, бә'зән дә сәһнәләшдирилмиш формада да охујурлар.

Шәкилләрин, макетләрин, пластилиндән бә'зи фигурларын һазырланмасында шакирдләр јарадычы тәшәббүскарлыг көстәрирләр. Онлар һәмин шәкилләри, макетләри, фигурлары тәкмилләшдирир, дәгигләшдирирләр. Һәтта ушаглар «Азәрбајчан халг нағыллары» мөвзусуну гуртардыгдан сонра бә'зи севдикләри нағылларда хошладыглары гәһрәманларын фигурлары үзәриндәки иши давам етдирирләр. Дәрс или мүддәтиндә бир чох ушаг шәкли, һејван вә гуш фигуру топланды. Онлардан әввәлчә, һәмин мөвзу үзрә үмумиләшдиричи дәрсдә, валидејнләр ичласларында оху үзрә өз габилијјәтләрини нүмајиш етдирдиләр. Бу ичлас синифдәнкәнар оху дәрсинә чеврилмишди. Бурада ушаглар нағыл охудулар, бир-биринә суаллар вердиләр, чаваблар алдылар, нағылын мәзмунуна ујғун олараг тапмачалар тапдылар, нәғмәләр охудулар. Бу, I синиф шакирдләринин дәрс или мүддәтиндә оху, рәсм вә әмәк дәрсләриндә газандыглары вәрдишләрин әјани нүмајиши иди. «Азәрбајчан халг нағыллары» мөвзусу үзрә синифдәнкәнар оху дәрсләри, дәрс заманы шәкилләрин, пластилиндән гајрылмыш фигурларын нүмајиш етдирилмәси, ролларла оху, оху техникасына чәтинликлә јијәләнмиш шакирдләрин оху вәрдишләринин тәкмилләшмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр,—дејә Пакизә мүәллим сөзүнә давам етди. Мәним синфимдә оху техникасы зәиф олан елә бир шакирд олмамышдыр ки, о, верилмиш китабы вахтында охујуб гуртармасын. Онлар да јолдашлары кими шәкил чәкмишләр, килдән мүхтәлиф фигурлар дүзәлтмишләр, сүр'әтли охумаг бачарығына јијәләнмишләр.

Тәчрүбәм көстәрир ки, бир шакирд нағылы данышдыгда, дикәри ону давам етдирдикдә белә пријом шакирдләри фәаллашдырыр.

* * *

Јевлах шәһәриндәки сәккизиллик мәктәбин I синфиндә (мүәллим Х. Расизадә јолдашдыр) В. И. Ленинин анадан олмасы күнү илә әлагәдар олараг синифдә коллектив монтаж дүзәлтмәк мәгсәди илә ушаглар Ленин һаггында шәкилләр, ше'рләр, һекајәләр топлајырлар.

В. Бонч-Бурјевичин «Ленин вә ушаглар» китабынын охунмасы лүғәт үзәриндә иш апармағы тәләб едирди. Мараглы бурасыдыр ки, оху просесиндә бир чох сөзләрин мә'насыны шакирдләр өзләри изаһ етмишләр.

Бир оху дәрсиндә 12 дәгигә әрзиндә мүәллим Х. Расизадә һекајәдә аз таныш олан сөзләри изаһ етмишдир. Чаваблар көстәрмишдир ки, Х. Расизадә јолдашын дәрс дедији I синиф шакирдләри нәинки јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишләр, һәмчинин онлар бејнәлхалг һадисәләрә дә фәал мүнасибәт бәсләјирләр. «Ленин вә ушаглар» китабындакы бүтүн һекајәләрин мәзмунуну ушаглар јахшы баша дүшмүшләр.

Х. Расизадә бу дәрси һаггында деди:

— Мәним синифдәнкәнар охуја һәср етдијим бу дәрс чох мараглы кечди. Шакирдләр нәинки мәним суалларыма чаваб вердиләр, һәмчинин һекајәдәки әсас фикирләри дә асанлыгла изаһ етдиләр. Хүсусилә, ушагларын бир-биринә суаллар вериб чаваблар алмасы дәрсин чанлы вә мәзмунлу кечмәсинә сәбәб олду.

Ушаглар әсәри мүстәгил охумагла мәтн үзәриндә даһа диггәтлә вә дәриндән ишләјирләр. Шакирдләрин шифаһи нағылы, ше'р вә һекајәләри ифадәли охумаг бачарығы тәкмилләшир.

Синифдәнкәнар охуја һәср едилмиш дәрс нәинки биринчи синиф шакирдләринин оху вә нағылетмә вәрдишләринә тез јијәләнмәсиндә, һәмчинин ушагларын фәаллығынын, мүстәгиллијинин, тәшәббүскарлығынын артмасында да бөјүк рол ојнајыр.

I синифдә шакирдләрдә фәаллығын, мүстәгиллијин вә тәшәббүскарлығын инкишаф етдирилмәси ушагларын емосионал һәјаты илә сых әлагәдардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрдә мүстәгиллијин, тәшәббүскарлығын, јарадычы фәаллығын инкишафы мүәллимин синифдәнкәнар оху дәрсини мараглы вә мәзмунлу гурмаг бачарығындан асылыдыр.

II. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

Досент А. ГУРБАНОВ,
филоложи елмләр намизәди.

ЛҮҒӘВИ АРХАИЗМЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ҮСЛУБИ РОЛУ

Мүасир дөврдә мәктәбләримизин гаршысында дуран ән вачиб мәсәләләрдән бири кәнч нәслә биликләрин әсасыны дәриндән мәнимсәтмәклә јанашы онлара өз фикир вә дүшүнчәләрини ајдын вә тә'сирли ифадә етмәк бачарығы ашылатмагдан, даһа кениш мә'нада десәк, шакирдләрдә зәнкин нитг мәдәнијјәти јаратмағын бүнөврәсини гојмаг вә буну инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Бу проблем сон заманлар маариф ишчиләрини, алимләри, хүсусән, методист алимләри даһа чох дүшүндүрдүјү үчүн мәтбуатда бир сыра әсаслы фикирләр сөјләнилир вә фајдалы тәклифләр ирәли сүрүлүр.

Профессор А. Абдуллајев мәктәбләримиздә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәјин һәлә дә гејри-гәнаәтбәхш һалда олдуғуну көстәрир вә белә бир вәзијјәти бөјүк гусур һесаб едир. О, өз мәгалә вә чыхышларында шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәсәләсинә диггәти артырмаг вә буну тәдрис просесиндә өн плана чәкмәји мәсләһәт билир вә дејир: «Кәлин бу вахта гәдәр ана дили тә'лиминдә өзүнә јер тутмуш, өлү, чансыз схоластикадан әл чәкәк, мәктәбләримизә јүксәк нитг мәдәнијјәти кәтирәк, нитгимизин тәкмилләшмәсинә диггәти артыраг, шакирдләримизә һәм грамматиканы, һәм дә үслубијјаты өјрәдәк». Бу, тамамилә һаглы вә фајдалы тәклифдир. Чүнки коммунизм гуручуларыны һәртәрәфли һазырламаг үчүн онлара садәчә олараг грамматик гајдалары өјрәтмәк кифајәт дејилдир. Кәнч нәсли дөврүн јүксәк мәдәни тәләбинә әсасән там савадлы вә натиг шәхсләр кими јетишдирмәк үчүн онлара дилимизин үслуби имканларындан нечә истифадә етмәк бачарығыны да өјрәтмәк лазымдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, дилимизин үслуби сирләрини шакирдләрә лазыми сәвијјәдә мәнимсәтмәк үчүн бу вә ја дикәр мәсәләләрә даир мүхтәсәр дә олса нәзәри мә'лумат вермәјә хүсуси еһтијач вә тәләб һисс олунур. Белә ки, һәр һансы бир

лексик категорија практики јолла, чалышмалар васитәсилә әјрәдиләркән истигамәтләндиричи нәзәри мә'лумат верилдикдә шакирдләр бу вә ја башга категоријаја аид сөзүн хүсусијјәтини, бунун нитгдә үслуби ролуну даһа јахшы дәрк едирләр.

Гејд едилән һәмин мәгсәдлә әлагәдар олараг бу мәгаләдә көһнәлмиш сөзләрин хүсусијјәтләри вә онларын үслуби вәзифәләриндән бәһс олуначагдыр.

* * *

Фәал шәкилдә истифадәдән галан сөзләрә **көһнәлмиш сөз** дејилир. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә мүәјјән мигдар көһнәлмиш сөз вардыр. Бунлара ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар: *аға, нөкәр, кирвәнкә, чуха, архалыг, шана, чүт вә с.*

Дилдә бу вә ја башга бир сөзүн көһнәлмәси олдугча мүрәккәб бир просесин нәтичәсидир. Буна көрә дә бу вә ја дикәр сөзүн көһнәлмәси үчүн сүн'и сурәтдә онлара сәрһәд гојмаг олмаз. Сөз дилдә ја узун илләр фәал ваһид кими өмүр сүрүр, ја да бә'зи сәбәбләрлә әлагәдар олараг мүәјјән дөврдән сонра көһнәлә билир. Һәр бир сөзүн талеји онун ифадә етдији мә'на илә вә хидмәт етдији халгын дүшүнчәси илә бағлы олур. Бүтүн бунлара әсасән дә сөзүн көһнәлмәси објектив ганунаујғунлуг әсасында мејдана чыхыр.

Бәс көһнәлмиш сөзләр нечә мүәјјән едилир? Бу груп сөзләрин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн әсас **ме'јар дилин мүасир вәзијјәтидир.** Көһнәлмиш һәр бир сөз дилин бу күнкү вәзијјәти илә јохланылыр, онун нә дәрәчәдә ишләниб ишләнмәдији ајдынлашдырылыр. Көһнәлмиш сөз мүәјјәнләшдириләркән **тарихилик принсипи** әсас көтүрүлүр. Јә'ни һәр бир факта тарихилик чәһәтдән јанашылыр. Бу белә олмаса, мәсәлә дүзкүн ајдынлашмыр. Мәсәлән, XIX әсрдә М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә *јүзбашы, муров, јасавул* сөзү ишләнилмишдир. Бу сөзләр һазыркы дөвр үчүн көһнәлмишдир. Лакин XIX әсрдә бунлар фәал истифадә олунан ади сөзләр иди. Демәли, бу вә ја башга сөз бир дөвр үчүн ади, дикәр дөвр үчүн архаик ола билир.

Дилдә көһнәлмиш сөзләрин көһнәлмә дәрәчәси ејни олмур. Белә ки, бә'зи сөзләр аз, бә'зи сөзләр исә чох көһнәлир. Бу чәһәтә әсасән Азәрбајчан дилиндәки көһнәлмиш сөзләр ики јерә бөлүнүр:

а) **анчаг мүасир әдәби дил үчүн көһнәлмиш сөзләр.** Бу груп сөзләр вахты илә әдәби дилдә дә олуб, һазырда исә үмумхалг Азәрбајчан дилинин јалныз диалект вә шивәләриндә ишләнилир; мәсәлән:

Сајру сөзү

Сәндән нечә мин чан ајры дүшдү,
Тән ја чүрүдү, ја **сајру** дүшдү.
(Хәтаи)

Андырмаг сөзү

Чам меј андырды әһли төбәјә тәкрар күл
(Фүзули)

Үн сөзү

Үнүмдән титрәди тамам вилајәт,
Елә сандылар ки, гопду гијамәт.
(Вагиф)

Бу мисаллардакы «сајру» сөзү, «хәстә» мә'насында[1], «андырмаг» сөзү «јада салмаг, хатырламаг» мә'насында[2] дилимизин бир сыра диалект вә шивәләриндә ишләнмәкдәдир. «Сәс» мә'насында олан «үн» сөзү исә бә'зи диалект вә шивәләрдә һәлә дә јашајараг сәс сөзү илә гошалашмыш шәкилдә (сәси—үнү) ишләнилир.

Мүасир Азәрбајчан данышыг дилиндә бу груп сөзләрдән мүәјјән мигдар вардыр. Р. Рүстәмов бунларын ишләнмәсиндән бәһс едәрәк дејир: «...Мүасир әдәби дилимиз үчүн архаикләшмиш сөзләрин чоху диалект вә шивәләримиздә ја ејни илә, ја да мүәјјән дәјишикликлә уғрамыш шәкилдә индијә гәдәр ишләнмәкдәдир»[3].

б) **үмуми дил үчүн көһнәлмиш сөзләр.** Бу груп сөзләр вахты илә дилдә ишләниб, инди исә нә әдәби, нә дә данышыг дилиндә истифадә олунмајан сөзләрдир. Белә сөзләр анчаг гәдим абидәләрдә сахланыб галыр; мәсәлән:

Оғлун сағдыр, **әсән**дир, авдадыр
(Китаби Дәдә-Горгуд)

Бу мисалдакы «әсән» сөзү IX—X әсрләрдә «саламат» мә'насында ишләнилмиш, инди исә, демәк олар ки, үмуми дилимиз үчүн көһнәлмишдир.

---

[1] Ә. Чәфәрли бу сөзүн һәмин мә'нада Газах диалектиндә ишләндијини көстәрир. Бах: классик әдәбијјатымызда ишләнән бә'зи архаик сөзләр һаггында, «Елми әсәрләр», XI серија, № 4, 1963, сәһ. 64.

[2] Бу сөз һәмин мә'нада Ермәнистан ССР, Калинин шивәләриндә дә ишләнмәкдәдир.

[3] Р. Ә. Рүстәмов, Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаикләшмиш фе'лләр, Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, 17-чи чилд, 1963, сәһ. 7.

Дилдә истәр аз, истәрсә дә чох дәрәчәдә көһнәлмиш олан һәр һансы бир сөз, бу вә ја дикәр гоһум дилләрдә фәал сөз кими ишләнә билир. Мәсәлән, һәлә XVI әсрдә Азәрбајчан дилиндә «гаранлыг» сөзү мә'насында бунун «гарангу» формасы ишләнирди:

Хуршидсиз олду руз та шәб,
Олду башына **гарангу** мәктәб.

(*Фүзули*)

Бу форма мүасир дилимиз үчүн архаикләшмишдир. Лакин гоһум дилләрдән, о чүмләдән татар дилиндә исә гарангу вариантындан фәал шәкилдә истифадә олунур. Демәли, гоһум дилләр үчүн ортаглы олан сөзләрин бир дилдә көһнәлмәси һәмин сөзүн вә ја вариантынын дикәр дилләрдә дә көһнәлмәси үчүн шәрт ола билмир вә ола да билмәз.

Көһнәлмиш сөзләрин һамысы ејни әламәтләрә малик олмајыб, бир групу дикәриндән бу вә ја башга хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Бунлардан бә'зиләри ифадә етдикләри мәфһумдан ајрылараг, бә'зиләри исә мәфһумла бәрабәр көһнәлир. Белә бир чәһәт нәзәрә алынараг Азәрбајчан дилиндәки көһнәлмиш сөзләр ики јерә бөлүнүр: 1. Тарихизмләр, 2. Архаизмләр.

1. ТАРИХИЗМЛӘР

Ифадә етдикләри әшја вә һадисә илә бирликдә көһнәлмиш сөзләрә тарихизм дејилир. Тарихизмләрә ашағыдакы кими сөзләри мисал көстәрмәк олар: *диванбәји, јүзбашы, газы, јасавул, коха, дарға, чүт, чуха, гуршаг* вә саир.

Тарихизмләр, әсасән дөвләт гурулушу, ичтимаи васитә вә мүнасибәтләрлә бағлы мејдана чыхан көһнәлмиш сөзләрдир. Буна көрә дә тарихизмләрин ифадә етдикләри анлајышларын көһнәлмәси башлыча олараг чәмијјәтин вә ичтимаи гурулушун јүксәк тәрәггиси вә инкишафы илә әлагәдардыр. Бу груп сөзләр мүхтәлиф дөврләрдә мејдана чыхдығы үчүн бунларын бә'зиси кәнч, бә'зиси исә узун тарихлидир. Мәсәлән, *голчомаг, рәнчбәр, мәдрәсә, моллахана* вә саир бу кими сөзләр тәхминән 40 ил бундан әввәл көһнәлмәјә башламышдыр. Лакин бә'зи сөзләр, һәтта лап јахын заманларда көһнәлмиш, јахуд да көһнәлмәкдәдир. Һазырда дилимиздәки *патефон* сөзү белә бир просеси кечирмәкдәдир.

Тарихизмләр мүхтәлиф саһәләрә аид ола билир:

1. Вәзифә ады билдирән:	*коха, дарға, онбашы, кәндхуда, тачир, чарчы, нөкәр...*
2. Силаһ ады билдирән:	*галхан, шешпәр, ајналы, берданга...*
3. Өлчү (чәки) ады билдирән:	*мисгал, тағар, батман, кирвәнкә...*
4. Кејим ады билдирән:	*чуха, гуршаг, әба, архалыг, динкә...*
5. Аләт ады билдирән:	*хыш, чүт, шана...*
6. Дини анлајыш билдирән:	*чаду, фалчы, шејх, зәкат, дәрвиш, төјчү...*
7. Мүәссисә ады билдирән:	*мәдрәсә, моллахана, газамат, кимназија, семинарија...*

Демәли, көһнәлмиш сөзләрдән тарихизм үчүн әсас ме'јар һәм сөзүн, һәм дә онун ифадә етдији анлајышын фәал истифадәдән галмасыдыр, бунларын һәр икисинин көһнәлмәсидир. Мүстәсна олараг дилимиздәки *намаз, иман, аға, хан* сөзләри јени мә'нада—хүсуси ад мә'насында ишләнилир.

2. АРХАИЗМЛӘР

Архаизм кениш анлајышдыр. Дилин бүтүн саһәләриндә, јә'ни сәс системиндә, лүғәт тәркибиндә, грамматик гурулушунда, орфографијасында, орфоепијасында архаизм[1] һадисәси вардыр. Дилин гурулушу вә онун нәзәри чәһәтинә әсасән архаизмләр бир нечә нөвә бөлүнүр: фонетик, лүғәви вә грамматик архаизмләр. Бунлардан **лүғәви архаизмләр** лексиколокија бәһсиндә өјрәнилир:

1) ЛҮҒӘВИ АРХАИЗМЛӘР

Сөзүн ифадә етдији анлајышла бағлы олан әшја вә һадисәнин галмасы, лакин ја сөзүн өзүнүн, ја да онун анчаг мә'насынын көһнәлмәси әсасында јаранан архаизмләрә **лүғәви архаизмләр** дејилир. Дилдә лүғәви архаизмләр, әсасән бу вә ја башга анлајышы ифадә едән сөзлә бәрабәр икинчисинин (јә'ни синоним) әмәлә кәлмәси вә бунларын бир-бирини сыхышдырмасы әсасында јаранып, мәсәлән, һәлә лап гәдим заман-

[1] Архаизм јунан сөзүдүр, archaitos «гәдим» демәкдир.

ларда чалыб-охујан шәхс мә'насыны билдирмәк үчүн дилимиздә о з а н сөзү ишләнилмишдир:

Голча гопуз көтүрүб елдән-еләә, бәјдән-бәјә о з а н кәзәр
(К и т а б и Д ә д ә - Г о р г у д)

Лакин мүәјјән вахтдан сонра бу вә ја дикәр сәбәбләрлә әлагәдар а ш ы г сөзү мејдана чыхмыш вә бу сөз о з а н сөзүнүн истифадәсинә мане олмушдур. Бунун да нәтичәсиндә дилимиздәки о з а н сөзү архаикләшмишдир.

Дилимиздә сөзләрин архаикләшмәсинин мүхтәлиф тәзаһүрләри вардыр. Беләә ки, бә'зи сөзләрин өзү, бә'зи сөзләрин исә мә'насы көһнәлмишдир. Буна көрә дә архаик сөзләр бир-биринин ејни олмајыб мүхтәлиф типлидир.

2) ЛҮҒӘВИ АРХАИЗМЛӘРИН ТИПЛӘРИ

Азәрбајчан дилиндә лүғәви архаизмләрин ики типи вардыр: а) лексик архаизмләр, б) семантик архаизмләр.

а) **Лексик архаизмләр.** Әшја вә һадисәни ифадә етмәкдән ајрылыб тамамилә архаик плана кечән сөзләрә **лексик архаизм** дејилир; мәсәлән, а ј ы т м а г (демәк), в а р м а г (кетмәк), ә с р и к (сәрхош), ј е ј (јахшы), ч р и ш м ә к (чатмаг), у с (ағыл), у ј у м а г (јатмаг), и р а г (узаг), ө к ү ш (чох) вә саир.

Бу сөзләр дилин лүғәт тәркибинин пассив һиссәсинә кечмиш вә мүасир әдәби дилимиздә фәал ишләнмә игтидары олан лексик ваһидләр һүгугуна малик дејилдир. Бунлар унудулмуш, ја да унудулмаг просесини кечирән сөзләрдир.

б) **Семантик архаизмләр.** Өз әввәлки формасыны сахлајыб анчаг мә'насы көһнәлмиш сөзә **семантик архаизм** дејилир. Мәсәлән, кечмишдә к и ш и сөзү а д а м, и н с а н мә'насында ишләнилмишди:

Һәм сәбру гәрару тагәтим јох,
Дәхи **киши** илә үлфәтим јох.

(Х ә т а и)

Бу сөз и н с а н, а д а м сөзләринин мејдана чыхмасы илә өз мә'насындан узаглашмыш, онун әввәлки мә'насы архаикләшмишдир. Һазырда гадын сөзүнүн антоними мә'насында истифадә едилмәкдәдир. Беләчә дә ә р сөзү гәдимдә к и ш и мә'насыны билдирмиш, сонрадан аилә үзвү мә'насында ишләнилмишдир. Демәли, семантик архаизмин лексик архаизмдән әсас фәргләриндән бири одур ки, семантик архаизмә уғрамыш

сөз башга мә'нада, јенә дә дилин лүғәт тәркибиндә ишләнир, лакин лексик архаизм исә истифадәдән галыр.

3) КӨҺНӘЛМИШ СӨЗЛӘРИН ҮСЛУБИ РОЛУ

Көһнәлмиш сөзләр (тарихизм вә архаизмләр) хүсуси үслуби имканлара маликдир. Бунлардан һәм тарихә аид олан әсәрләрдә, һәм дә бәдии јарадычылыгда истифадә едилир.

Көһнәлмиш сөзләр мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә башлыча олараг, ашағыдакы үслуби мәгсәдләр үчүн ишләнилир.

Б и р и н ч и. Тәсвир вә тәдгиг олунан дөврүн тарихи хүсусијјәтләрини реал экс етдирмәк үчүн елми үслубда, јә'ни тарих әсәрләриндә тарихизм вә архаизмләр кечмиш һадисә вә анлајышларын дәгиг вә олдуғу кими ифадә едилмәсинә хидмәт едир. Лакин бәдии үслубда—бәдии әсәрләрин дилиндә исә даһа чох бәдии вәзифә дашыјыр. Бәдии јарадычылыгда тарихи мөвзулар ишләнәркән бунлардан зәрури ифадә вә тәсвир васитәси кими истифадә олунур.

И к и н ч и. Бу груп сөзләрдән нитгдә истеһза, кинајә, зарафат, мәсхәрә чаларлығы јаратмаг үчүн истифадә едилир.

Ү ч ү н ч ү. Көһнәлмиш сөзләр нитгдә тәнтәнә чаларлығы јаратмаг үчүн ишләдилир. Бәдии үслубда нитгә тәнтәнә рәнки вермәкдә көһнәлмиш сөзләрин ролу олдугча бөјүкдүр. Белә сөзләрдән һәм нәср әсәрләриндә, һәм дә ше'рләрдә истифадә олунур.

Рәһилә **МӘҺӘРРӘМОВА**,
филоложи елмләр намизәди.

М. Ә. САБИРИН САТИРАЛАРЫНДА ФЕ'ЛИ СИНОНИМЛӘР

Синонимләр формача мүхтәлиф, мә'нача јахын олан сөзләрдир. Јә'ни, мүхтәлиф фонетик тәркибә малик олан сөзләр үмуми бир мә'нанын чаларлыгларыны ифадә едир. Мәһз буна көрә дә синоним сөзләри тә'јин едәркән бунлардакы әсас вә әлавә мә'налары мејдана чыхармаг мүһүм мәсәләдир.

Синонимләр үмумхалг дилинин ифадә имканларыны экс етдирән милли васитәләрдәндир. Синонимләрин зәнкинлији дилин зәнкинлијинин әсас шәртләриндәндир. Чүнки һәр бир синоним нитгин ифадәсинә бу вә ја башга јени мә'на чаларлыгы верир. «Дилдә синонимик васитәләр бәдии дили рәнкарәнк едир, көзәлләшдирир, онун ифадә васитәләрини мүхтәлифләшдирир, зәнкинләшдирир»[1].

Азәрбајчан дили синонимләрлә зәнкиндир. Хүсусилә үмумхалг садә данышыг дили јазычыларымыза рәнкарәнк, експрессив синоним чәркәләр јаратмаг үчүн олдугча гијмәтли материал верир.

М. Ә. Сабир дилимизин бу гијмәтли хәзинәсиндән кениш истифадә етмиш, фикрини тә'сирли ифадә етмәк, иронијасыны, ачы күлүшүнү охучусуна чатдырмаг үчүн сөзләрә јени мә'налар вермиш, онлары гүввәтли ифадә васитәсинә чевирмишдир.

Синонимләр мүхтәлиф нитг һиссәләри илә исим, фе'л, сифәт, зәрф вә с. ифадә олунур. Бу мәгаләдә фе'ллә ифадә олунмуш синонимләрдән бәһс едиләчәкдир.

Фе'ли синонимләр өз рәнкарәнклији, мүхтәлиф мә'на вә формаларда ишләнмәсинә көрә Сабирин сатирик ше'рләринин лүғәт тәркибиндә мүһүм јер тутур. Һәрәкәтин кәмијјәт вә кејфијјәтинә мүхтәлиф инчә мә'на рәнкләри вермәк үчүн Сабир фе'ли синонимләрдән кениш истифадә етмишдир. Белә ки, һәрәкәтин темпини јүксәлтмәк, алчалтмаг, гүввәтләндирмәк, шиширтмәк, габарыглашдырмаг, һәмчинин мәнфи вә мүсбәт мүнасибәтләри билдирмәк үчүн синоним фе'лләр Сабирин әлиндә гүввәтли дил материалларындан олмушдур. Бу васитәләр шаирә һәм комизм, һәм дә кәскин сатира, иронија јаратмагда көмәк етмишдир.

Фе'ли синонимләр мүхтәлиф јолларла јараныр. Бурада һәм сөзләрин чохмә'налылығы, мәчази мә'налар, фразеоложи ифадәләрдән истифадә, һәм дә әдәби дилдә олан мүәјјән бир сөзүн садә, лору данышыг дилиндә олан синоним вариантларындан истифадә мүһүм рол ојнајыр.

Азәрбајчан дилиндә фе'ли синонимләрин әксәријјәтини садә данышыг сөзләри — халг арасында ишләнән лору, вулгар сөзләр тәшкил едир. Мәсәлән: јемәк—боғмаламаг, тыхмаг — ашырмаг, вурмаг—золламаг, бөјүмәк—зорбаланмаг, кетмәк—әкилмәк—сүрүшмәк—чырмаг вә с. Бу сөзләрин биринчиләри әдәби дил, икинчиләр исә онларын садә данышыгда олан синонимләридир.

Сабир үслубунун орижиналлығы орасындадыр ки, әдәби дил нормалары илә мәһдудлашмамыш, онун чәрчивәсиндән кәнара чыхмыш, халгын зәнкин хәзинәсинә дахил олмуш, сатира дилимизин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирмиш, рәнкарәнк етмишдир. Чанлы дилин фе'лләри һесабына Сабир типләрини һәјатда олдуглары кими реал верә билмиш, онлары өз дилләри илә данышдырмыш, беләликлә кәскин күлүш, өлдүрүчү сатира јаратмаға наил олмушдур.

Сабирин сатираларында әдәби дилимиздә, үмумхалг дилиндә ишләнән: әјләшмәк—отурмаг, данышмаг—сөјләмәк, бошламаг—бурахмаг, дөзмәк—гатлашмаг—таблашмаг, арамаг—ахтармаг, данламаг—гынамаг, јатмаг—јухуламаг, бағламаг—гапамаг, алдатмаг—товламаг, дөндәрмәк—чөндәрмәк, динләмәк—ешитмәк, јетмәк—чатмаг, адахламаг—ад етмәк—нишанламаг, дурмаг—галхмаг, галдырмаг—говзамаг вә с. кими ади фе'ли синонимләрә чох тәсадүф едилир.

Фе'ли синонимләрин ишләдилмәсиндә Сабир үслубунун әсас чәһәти ондан ибарәтдир ки, о, мүәјјән һадисәни мәгсәдинә ујғун тәсвир етмәк, бә'зән күлүш, бә'зән исә кәскин сатира доғурмаг үчүн һәмин һәрәкәти билдирән ади сөзләрдән дејил, даһа чох онларын данышыгда ишләнән лору, вулгар вариантларындан истифадә етмишдир. Демәли, М. Ә. Сабир кәскин сатира доғурмаг, фикрини кинајәли, ејһамлы ишарәләрлә ифадә етмәк мәгсәди илә әдәби дилимизин ади сөзләрини мәгсәдинә ујғун, лору, габа, вулгар сөзләрлә әвәз етмишдир. Мисаллар:

[1] Будагов Р. А., «Введение в науку о языке», М., 1958.

Јемәк—боғмаламаг: — Һеј верәк боғмаласын Зәнкәзур авараләри[1].

Тәрпәнмәк—дәбәрмәк: — Аста-аста дәбәриб гурдалашырсан дејәсән? Дәбәришмәз дә верибдир, дејәсән чан, өлүбә!

Алмаг—гапмаг—гамарламаг: — Мән топладығым шејләри һәп гапдылар әлдән (210, I); Һәр кәс әлиндәкин јерә атды, гамарладын..

Күлмәк—һырылдамаг: — Тәрбијәсиз ушаг кими бош-бошуна һырылдама!

Кирмәк—дүртүлмәк—сохулмаг: — Аста гачыб дүртүләрик хәлвәтә (6, II) — Һәр мәчлиси-алидә сохулма тез арајә (97, II); Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалә фәһләә?!

Вурмаг—золламаг: — Башә јумуруг золладырыз, кам алырыз биз!..

Гышгырмаг—бағырмаг: — Тифли-вәтән ҝөј бағырыб өлсүн ачындан.

Кетмәк—итилмәк—рәдд олмаг: — Әл чәк јахамыздан, итил, идбар диләнчи! Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар, диләнчи!

Бөјүмәк—зорбаланмаг: — Бабичудун ки, дәмадәм әмәли зорбаланыр.

Горхмаг—һүркмәк: — Доғрусу, мән үркмүшәм бә'зи сөзүндән сәнин.

Синоним әвәзетмәдә сөзләрин тә'сир даирәси дә әсас рол ојнајыр. Ејни мә'наны ифадә едән ики сөздән бири даһа тә'сирли, гүввәтли олур. Јазычы халг дилиндә олан мәһз гүввәтли сөзләри сечир, синоним кими ишләдир. Сабирин ше'рләриндәки синонимләрин әксәријјәти халг дили сөзләринин даһа тә'сирли вә гүввәтли оланларыдыр. Мәсәлән, ағламаг һадисәсини шаир тә'сирли, мәнфи типин дилиндә габарыг вермәк үчүн мәләшмәк фе'линдән истифадә едир: Бизә нә бошда галыб дәсти-суалын?!; јаинки ачындан мәләшир әһлин, әјалын?! Сабир мәләшмәк сөзүнү ағламаг фе'линә там синоним кими көтүрмүш, хүсуси мә'на чаларлығы илә ишләтмишдир. Ејни вәзијјәт ашағыдакы фе'лләрин ишләнмәсиндә дә өзүнү көстәрир: ишләмәк әвәзинә әлләшмәк: Адә, фәһлә, сән кет әлләш,

[1] Мәгаләдәки мисалларын һамысы Сабирин әсәрләринин 1962-чи ил нәшриндән көтүрүлмүшдүр: М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», I вә II чилдләр, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1962.

сана күнләрин ај олсун; инилдәмәк әвәзинә ныггылдамаг: Рәһм елә, ныггылдајырам инди мән; өјүнмәк әвәзинә ловғалашмаг, фырылдамаг: Лоғалашыб, а көрмәмиш, чох да белә фырылдама! Бунлардан башга Сабир ваггылдамаг, чымхырмаг, һүрмәк, дилләшмәк кими даһа гүввәтли мә'на чаларлығы олан тә'сирли фе'лләри сатираларына кәтирмишдир.

Сөзләрин мәчази мә'наларда ишләдилмәси дә синонимләрин јарадылмасында мүһүм рол ојнајыр.

Сабирин сатирик әсәрләриндә мәчазлашма јолу илә јаранан синонимләр чохдур, һамысы да онун фәрди үслубу илә әлагәдардыр. Мәсәлән, «дырмашмаг» фе'ли мәчази мә'нада кетмәк, кирмәк фе'лләринә синоним кими алчалдычы мә'на чаларлығы илә; (Гапыда дајанмајыб да, зала доғру дырмашырсан; Һејвәрәләр һәр јерә дырмашдылар) һәмчинин шишмәк фе'ли артмаг, чохалмаг фе'лләринә синоними кими көтүрүлмүшдүр. (Ел уғрадыгча фәгрә шишиб сәрвәтин сәнин) «кенәлмәк» фе'ли дә Сабирдәки мә'насына көрә мараглыдыр: Һәр күн кенәлди даирәји һөрмәтин сәнин. Һөрмәтин артмасыны, чохалмасыны билдирмәк үчүн ади вәзијјәтдә «кенәлмәк» сөзү ишләдилмәз. Һалбуки, Сабир бу сөзә дә јени мә'на рәнки вермиш, башга сөз әһатәсиндә ону синонимләшдирмишдир. «Кенәлмәк» сөзүнүн Сабирин сатирасында газандығы мәчази мә'на тамамилә фәрди характер дашыјыр.

Бунлардан башга, фырлатмаг фе'ли мәчази мә'нада јалан сатмаг идиомуна, һалланмаг, севинмәк, фәрәһләнмәк сөзләринә, салланмаг фе'ли исә кәзмәк фе'линә синоним кими ишләдилмишдир: Бүлбүлә, күлә даир јалан фырлатмышам; Атасы да она бахыр һалланыр; Хөвф елә, саллашма чох бәјләр илән, хан илән; Бу бир ајда кејниб салланырыг беһчәт илә вә с.

Сабирин сатираларында мүәјјән һәрәкәти билдирән бир сөзүн олдугча мүхтәлиф, рәнкарәнк синоним вариантлары вардыр. Мәсәлән, «кәзмәк» фе'линә вурнухмаг, велләнмәк, фырылдамаг, долашмаг, авара доланмаг, чөвлан етмәк сөзләриндән синоним кими истифадә едилмишдир.

«Охумаг» фе'линә синоним олараг Сабирин ишләтдији садә вә мүрәккәб фе'лләр үслуби, фәрди характеринә көрә сечијјәвидир. Охумаға, елмә, тәдрисә гаршы чаһил типләрин мүнасибәтини билдирмәк үчүн Сабир садә данышыг дилинин характер сөзләрини сечир. Мисаллар: Бир дә көрүрсән ки, олуб һејвәрә; Әлли ушаг банлады бирдән-бирә; Әглин апарыб

бәс ки, бахыр күндә гәрајә; Мырт-мырт мырылдајырсан. Мырт-мырт охумагдан, киши, бир ган ки, пул олмаз! Чығ-мығ едиб ахыр башыма салдыла бир даш; Гарға кими һеј гырылдајырсан! Јатмајыр, гырғыр едир гарға кими вә с.

Мәтндәки мә'наларына көрә Сабирин ишләтдији банламаг, мырылдамаг, мыртылдамаг, гараја бахмаг, гыр-гыр етмәк фе'лләри охумаг сөзүнүн там синонимидир. Сабир мисал кәтирдијимиз фе'лләр әвәзинә садәчә олараг «охумаг» сөзүнү ишләтсәјди фикрини бу гәдәр рәнкарәнк, гүввәтли ифадә едә билмәзди, һәм дә онун үслубу, дили бу гәдәр фәрдиләшмәзди.

Сабир фикрини гүввәтли, тә'сирли, емосионал ифадә етмәк үчүн чох вахт сөзү онун синоними олан фразеоложи ифадәләр, идиомларла әвәз етмишдир.

Сабир фразеоложи ифадә, идиомлары ајры-ајры сөзләрә синоним кими көтүрәркән онлардан мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмишдир. Белә ки, бир груп ифадәләри үмумхалг дилиндә ишләнән мә'насыны сахламагла ејни илә көтүрмүш, бә'зиләринин компонентләриндә чүз'и дәјишиклик едиб мәчази мә'нада ишләтмиш, башга бир груп ифадәләр халг дилиндән ејни илә көтүрүлмүш, лакин Сабирин әсәрләриндә јени мә'на алмышдыр. Нәһајәт, елә синоним ифадәләр дә вардыр ки, һәм мә'на, һәм дә формасына көрә Сабирә мәхсусдур.

1. Мә'на вә формасына көрә үмумхалг дилиндә олдуғу кими ишләнәнләр:

Јары чаны галмаг (арыгламаг, зәифләмәк)—Рәнки саралыб, галмајыб әсла јары чани.

Бағрыны јармаг (горхузмаг)—Гышгырыб бағрыны да јарма, ушагдыр, ушағым!

Мат галмаг (тәәччүбләнмәк)—Әсри көрүб галма белә мат киши!

Гырылыб гачмаг (узаглашмаг)—Дини-худадән гырылыб-гашдылар.

Башыны сахламаг (доланмаг, јашамаг) — Мәишәт етмәк һәр фәнд вә бичликлә едәр кәсб мәашын; Сахлар өзү башын; Раһәт нәјә лазым едә дүнјадә мәишәт.

Әл булашдырмаг—әл гатмаг (гарышмаг)—Әл булашдырма, дејир, кари-гәзаву гәдәрә; Инди беш илдир тамам динимә әл гатмысыз. Һәр бир ишә әл гатды, мүрүввәт көтүрүлдү!

Сабирин әсәрләриндә фразеоложи синонимләр дә кениш јер тутур. О, чох вахт ејни мәфһуму билдирмәк үчүн олдугча рәнкарәнк ифадәләр сечир. Бу ифадәләрин бир гисми халг дилиндә олдуғу кими ејни илә, бир гисми исә чүз'и дәјишикликлә верилмишдир. Мәсәлән, мә'насыз, бош данышмаг фикрини билдирмәк үчүн ашағыдакы ифадәләрдән истифадә едилмишдир: Бош данышма, бура сај гапдырыб алдыгларыны! Лағ-лағ данышыб башлама фәрјадә, экинчи! Һәрзә-һәрзә данышыб күлмәз идим; Һәрзә данышма, киши, көзлә әдәб, зинһар.

Сабир фикрини кәскин, мә'налы, тә'сирли ифадә етмәк үчүн фразеоложи синонимләри дә сечмиш, онларын даһа гүввәтлиләрини ишләтмишдир:

Ач галмаг—бармағынын кирини сормаг: Гоншу сорур бармағынын кирин.

Бош галмаг—дәјирман тәк галмаг: Чалыш, әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дәјирман тәк! Бу кими әвәзетмәләр Сабирә фикрини даһа тә'сирли ифадә етмәкдә көмәк етмишдир.

2. Дилдәки фразеоложи синонимләрин бөјүк бир гисми бирләшмәләрдәки сөзләрдән биринин, јахуд, икисинин әвәз едилмәси јолу илә дүзәлир. Мәсәлән, јолундан азмаг—јолундан чыхмаг, әлдән кетмәк—әлдән чыхмаг, башы гарышмаг — башы бәнд олмаг, әлинә кечмәк—киринә кечмәк, башга фикрә дүшмәк—башга һәвајә дүшмәк вә с.

Бу әвәзетмәләр ифадәни гүввәтләндирмәк, она јени мә'на чаларлығы вермәк вә нәһајәт тәкрардан гачмаг мәгсәди илә едилир.

Сабир бә'зән ше'рләринин мәзмунуна һадисәнин, јахуд типин характеринә ујғун олараг дилдәки фразеоложи синонимләрин компонентләрини дәјишдирир. Белә дәјишмәдә әсасән фе'л вә исим әвәз едилир.

а) Бирләшмәдәки компонентләрдән фе'лин әвәз едилмәси:

Иш көрмәк—иш вурмаг: Әлли ил өлкәдә вурмушдун, а залым, ишини. Сән вур ишини, дурма кери мәкрү һијләдән.

Иш кечмәк—әмәл ашмаг: Та дејилир пул верин, ашсын әмәл.

Гулаг асмаг—гулаг вермәк: Вермә гулаг сөһбәти-миллијјәтә.

Јерин мөһкәмләтмәк—јерин бәркизмәк: Һәләлик динмәјәчәк, ејләки бәркизди јерин.

б) Бирләшмәдәки компонентләрдән исмин әвәз едилмәси:

Һөрмәтдән дүшмәк—учалыгдан дүшмәк: Көрмәзмисән әһвалымы, дүшдүм учалыгдан.

Иш ачмаг—зәһмәт ачмаг: Ачма баша зәһмәт

Чибә кирмәк—чиби ачмаг.

Бу бирләшмәләрдәки «чиб» исми даһа експрессив мә'на верән кисә, чибишдан сөзләри илә әвәз едилмишдир: Кисәмә кирсәјди анчаг бир беш-он јүз мин түмән; Ачмарыг һәркиз дә чибишданымызы! вә с.

3. Сабирин сатирик әсәрләриндә онун өзүнәмәхсус ишләтдији орижинал ифадәләр—синонимләр дә аз дејилдир. О, чох вахт дилимизин лүғәт тәркибиндә олан ифадәләрин гурулушундан, мә'насындан истифадә едиб өз мәгсәдинә ујғун, јениләрини јарадыр.

Диләнмәк, һәмчинин онун-бунун гапысына кетмәк анлајышыны билдирмәк үчүн Сабир синоним олараг «г а п ы л а р д о л а н м а г» ифадәсини ишләдир: Пулуну фәгирә версин, бәс ачындан өлсүн Анна? О мәкәр ки, Хансәнәмдир, г а п ы л а р д о л а н ә, ја рәб?!

Јахуд, үмумхалг дилиндә беләә бир ифадә вар «өз ишини көр, өз ишиндә ол». Сабир буна синоним олараг «өз рәнкини јандыр, өз рәнкини вур» кими өзүнәмәхсус орижинал ифадәләр јаратмышдыр: Чүн јухлады, әл гат чибинә зәр дедијиндән; өз р ә н к и н и ј а н д ы р, фүрсәт ки, олур р ә н к и н и в у р һәр кечә мәхфи.

«Бағры јарылмаг» идиомуна синоним кими «бағры назик ипә сарылмаг» ифадәсиндән истифадә едилмишдир: Горхдум, ај аман, јарылды бағрым; Бир назик ипә сарылды бағрым.

«Иш-ишдән кечиб» идиомуна синоним олан вә ону тамамлајан: Нә тәдбир инди иш-ишдән кечибдир; С ө з ү н д и л д ә н, э т и н д и ш д ә н к е ч и б д и р ифадәләрини ишләдир. Сөзүн дилдән, әтин дишдән кечмәси ифадәси дә халг дилиндә олан вариантын Сабир тәрәфиндән ишләнмиш јени формасыдыр.

Сабир үмумхалг дилинин зәнкинлијиндән исте'дадлы шаир кими истифадә етмиш, сөзләри сечмиш, ахтармыш, мәгсәдинә ујғун мә'на рәнки верәрәк онлары бөјүк бир бачарыгла синоним групларда бирләшдириб ишләтмишдир.

Ҝ. Ј. ӘЛИЈЕВ.

ФРАЗЕОЛОКИЈАНЫН БӘДИИ ТӘСВИРДӘ РОЛУ ҺАГГЫНДА

Фразеоложи ваһидләрин[1] бәдии тәсвирдәки ролу, бәдии тәсвир васитәси олмаг—бәдии лөвһә јаратмагла битмир. Тәсвир олунан һадисәләрин маһијјәтини ачмагда, мүнагишәләрин инкишафында, образларын сәчијјәләндирилмәсиндә, әсәрин сүжет хәттинин вә композисијасынын тәшкилиндә дә фразеоложи ваһидләр мүһүм рол ојнајыр.

Мә'лумдур ки, охучунун вә ја тамашачынын нәзәрини биринчи нөвбәдә әсәрин ады чәлб едир. Әсәрин ады охучуну бир нөв һазырлајыр, тәсвир олунан һадисәни, гыса шәкилдә олса да хатырладыр, јада салыр, һадисәләрин инкишафыны диггәтлә изләмәк үчүн ондаมараг ојадыр. Бу чәһәтдән әсәрин ады рекламаја бәнзәјир. О, нә гәдәр јығчам, биткин, мә'налы, әсәрин мәзмун вә идејасына ујғун шәкилдә олса, охучуну, тамашачыны бир о гәдәр чәлб едәр, мараглaндырар. Аз сөзлә дәрин мәзмунлу фикир ифадә етмәк принсипи бәдии әсәрләрин адына да аиддир. Әсәрә ад гојмаг да бәдии сәнәткарлыг мәсәләсидир.

Јазычы әсәрә ад гојаркән, бир чох һалларда, фразеоложи ваһидләрә мүрачиәт едир. Азәрбајчан әдәбијјатында бу бәдии үсулу илк дәфә Нәчәфбәј Вәзиров ишләтмишдир. О, 1873—74-чү илләрдә «Әти сәнин, сүмүјү мәним», «Гара күнлү» адлы ики әсәр јазмышдыр. Һәр ики әсәрин ады, көрүндүјү кими, фразеоложи ваһиддир. Һәмин әсәрләр мүәллифин сағлығында итмишдир[2]. Буна көрә дә мәзмуну илә таныш олмаг мүмкүн дејил. Һәр һалда, «Гара күн» ағыр вә изтираблы һәјаты билдирән фразеоложи ваһиддир. «Әти сәнин, сүмүјү мәним» фразеоложи ваһидиндә исә кечмишдә руһани мәдрәсәләриндә «тәһсил аланлара» верилән ишкәнчә, чәза өз әксини тап-

---

[1] Фразеоложи ваһидләр ады алтында идиом, аталар сөзү, халг мәсәлләри, афоризм, һикмәтли сөз вә предикатив ибарәләри нәзәрдә тутуруг.

[2] М. Камран. Нәчәфбәј Вәзиров, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1963, сәһ. 11.

мышдыр. Јәгин ки, һәмин әсәрләрин мәзмун вә идејасыны да бу мәсәләләр тәшкил едирмиш.

Нәҹәфбәј Вәзировун 1890—1911-ҹи илләрдә јаздығы бир сыра әсәрләринин дә ады фразеоложи ваһиддир. «Далдан атылан даш топуға дәјәр» (1890), «Сонракы пешиманчылыг фајда вермәз» (1890), «Ады вар, өзү јох» (1891), «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1895), «Нә әкәрсән, ону бичәрсән» (1911) кими комедијаларынын ады аталар сөзләри вә халг мәсәлләриндән көтүрүлмүшдүр.

Ә. Һагвердијев исә 1892-ҹи илдә јаздығы илк комедијасыны «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» адландырмышдыр.

Бу үсул әдәбијјатымызын сонракы дөврләриндә даһа кениш шәкилдә тәтбиг олунмушдур. Ү. Һаҹыбәјовун «О олмасын, бу олсун», М. Әлизадәнин «Сәндән мәнә јар олмаз», Ш. Гурбановун «Өзүмүз биләрик», «Әҹәб ишә дүшдүк», «Олмады елә, олду белә», С. Аббасовун «Ады сәнин, дады мәним» комедијаларына, С. Ахундовун «Ел күчү, сел күчү» пјесинә, Әбүлһәсәнин «Дүнја гопур» романына, С. Гәдирзадәнин «Гарға мәндә гоз вар», М. Әлизадәнин «Арвады әри сахлар, кишини пендир» һекајәсинә верилән адлар да фразеоложи ваһидләрдир. Адларыны чәкдијимиз әсәрләрин сүжети, идејасы һәмин фразеоложи ваһидләрин ифадә етдији мәзмун үзәриндә гурулмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бәдии әсәрә гојулан фразеоложи ад сүжетлә, һадисәләрин инкишафы вә идејасы илә гајнајыб-гарышдыгда даһа мә'налы олур вә јеринә дүшүр. Белә олмајанда исә адла мәзмун арасында зиддијјәт јараныр. Буна көрә дә әсәрин фразеоложи ады унудулур, башга ад мејдана чыхыр. Нәҹәфбәј Вәзировун «Чәкмә, чәкә билмәзсән бәркдир фәләјин јајы» адлы фаҹиәси әдәбијјатымызда даһа чох «Мүсибәти-Фәхрәддин» кими таныныр. Бу, тәсадүфи дејил. Фаҹиәнин илк ады[1] халг мәсәлиндән көтүрүлсә дә, әсәрин мәзмуну вә идејасы илә бағланмамышдыр. Һәмин фразеоложи ваһиддә дини-мистик көрүш, талејә кор-корана инанмаг, фатализм әһвал-руһијјәси екс олунмушдур. Фаҹиәдә исә реал һәјат һадисәләри тәсвир олунмуш, јаддан чыхмајан гүввәтли характерләр јарадылмышдыр. Һәм дә феодализм гурулушунун ејбәҹәрликләри ифша едилмишдир. Әсәрин баш гәһрәманы Фәхрәддиндир. Онун фәалијјәти, һәјата кечирмәк истәдији идејалар вә нәһајәт, башына кәлән фаҹиә пјесин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Буна көрә дә пјесин һәмин ады илә мәзмуну арасында ујғунсузлуг јаранмыш, «мүәллиф ону Ә. Һагвердијевин мәсләһәти илә «Мүсибәти-Фәхрәддин» адландырмышдыр».[1]

[1] М. Камран, Нәҹәфбәј Вәзиров, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1963, сәһ. 81.

Бәдии әсәрдә идејаны габарыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн истифадә олунан васитәләрдән бири дә епиграфдыр. Епиграф бүтөвлүкдә бәдии әсәрин, јахуд ајры-ајры фәсилләрин адындан әввәл верилмиш һикмәтли кәламлара дејилир. Епиграф вәзифәсини чох вахт фразеоложи ваһидләр дашыјыр. Епиграф да әсәрин ады кими, бүтөвлүкдә бәдии әсәрин, јахуд ајры-ајры фәсилләрин үмуми руһуну екс етдирир. Әсәрин марагла охунмасына сәбәб олур. Епиграф Азәрбајҹан әдәбијјатында XX әсрин әввәлләриндән ишләнмәјә башламышдыр. Ә. Һагвердијевин 1906-чы илдә нәшр едилмиш «Ајын шаһидлији» адлы һекајәсиндә Фүзулинин «Еј каһи гәдим кими хәмидә, каһи пур олан мисали дидә» бејти епиграф кими ишләдилмишдир. Онун «Маралларым» ады алтында чап олунан бир сыра һекајәләриндә дә сатирик мәгсәдлә ишләдилмиш епиграфлара раст кәлирик. Бу һекајәлардәки епиграфлар пирләри, шәбиһләри, мүртәҹе дини көрүшләри вә адәтләри ифша едән сатирик бир васитәјә чеврилмишдир.[2]

Азәрбајҹан совет әдәбијјатында епиграф даһа чох јајылмышдыр. Мир Ҹәлал, Һ. Меһди, М. Ибраһимов вә б. әсәрләриндә бир сыра тә'сирли епиграфлар ишләдилмишдир. Белә епиграфлары, ишләндији јерә көрә, үч група ајырмаг олар. Биринчи група бәдии әсәрин әввәлиндә верилән, әсәрин бүтөвлүкдә үмуми руһу вә идејасы илә сәсләшән епиграфлар дахилдир. М. Ибраһимовун «Кәләҹәк күн», Һ. Меһдинин «Абшерон», «Гара дашлар» романы, «Алов» пјеси бу сапкидә јазылмышдыр. Мәсәлән, «Алов» пјесиндә «Доғруја завал јохдур, чәксәләр мин дивана» аталар сөзү епиграфдыр. Пјесдә Ҹәлал Гашгајын башына кәлән һадисәләр, онун ганунсуз олараг һәбс едилмәси вә Фәрһад кими намуслу совет һүгугшүнасынын һәгигәти ашкара чыхармасы инандырычы шәкилдә

[1] М. Камран, Нәҹәфбәј Вәзиров, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1963, сәһ. 82.

[2] Бу чүр епиграфлар фразеоложи ваһид дејил. Бурада аталар сөзү, халг мәсәли, идиом, афоризм, һикмәтли сөз, демәк олар ки, јохдур.

тәсвир олунур. Нәһајәт, доғрулуг, дүзкүнлүк гәләбә чалыр. Әсәрин әсас руһу да будур. Бу руһ исә епиграфда чох долғун ифадә едилмишдир.

Икинчи група әсәрин ајры-ајры һиссәләринә верилән епиграф дахилдир. Белә епиграфлар бүтөвлүкдә әсәрин үмуми руһу илә дејил, тәмсил етдији һиссәнин идејасы, үмуми руһу илә бағланыр. Һ. Меһдинин «Сәһәр» романы буна мисал ола биләр. Әсәрин биринчи һиссәси «Нараһат шәһәр» адланыр. Бу һиссәдә А. С. Пушкинин «Настали времена другие» сөзләри епиграф верилмишдир. Шәһәрдә кедән ингилаби һәрәкатын кенишләнмәси, мүртәче гүввәләрин вәлвәләјә дүшмәси — јени дөврүн башланмасы епиграфда ифадә олунан фикрин бәдии тәсвиридир. Икинчи һиссәнин ады «Ојанмыш кәнд»дир. Кәнддәки синфи зиддијјәтләр, мусават һөкумәтинин өзбашыналығы, Бајрамын чамаатын көзүнү ачмаға чалышмасы бу һиссәдә тәсвир олунур. Чамаат досту илә дүшмәнини танымаға башлајыр, һәтта дәстәләр дүзәлдиб мүлкәдарларла вурушa да билир. Анчаг бу һәлә мүтәшәккил мүбаризә дејилдир. Јазычынын бу һиссәнин әввәлиндә М. Горкидән вердији «Но будет день вылетят на волю орлы» епиграфы чох јеринә дүшмүшдүр. Гарталларын учачағы күнләр јахынлашыр!

Үчүнчү груп. Әсәрин ајры-ајры фәсилләриндән әввәл дә епиграф верилир. Белә епиграфлар анчаг мүәјјән фәслин идејасыны, үмуми руһуну әкс етдирир. Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести», «Тәзә шәһәр» романлары, Һ. Меһдинин «Комиссар» повести бу үсулла јазылмышдыр. «Бир кәнчин манифести» он доггуз фәсилдән ибарәтдир. Бу фәсилләрдә Л. Толстој, Һејне, Ә. Сабир вә башга јазычылардан кәтирилән афоризмләр, «Гарышга ганад кәтирәндә өлүмү јахынлашар», «Архалы көпәк гурд басар», «Әсил достлары гылынч да ајыра билмәз», «Өлмәк өлмәкдир, хырылдамаг нә демәкдир», «Јолчу јолда кәрәк», «Јүз күн јараг, бир күн кәрәк», «Ел күчү, сел күчү» вә с. аталар сөзләри епиграф верилмишдир. «Тәзә шәһәр» романында М. Горкидән, Л. Толстојдан кәтирилән афоризмләр вә бир сыра аталар сөзләри епиграф вәзифәси дашыјыр. «Комиссар» повести әслиндә фәсилләрә бөлүнмүр. Лакин тәсвир олунан һадисәләр ајры-ајры мәрһәләләр үзрә инкишаф етдирилмиш, һәр мәрһәләјә дә ад верилмишдир. Аддан әввәл исә епиграф ишләдилмишдир. М. Горкинин «Вуран өлдүрмәди кин ојадан өлдүрдү», М. J. Лермонтовун «Күлләни һаваја атмагдан башга онун чарәси галмамышдыр», Көтенин «Мән мүбаризә истәјирәм, мән далғаларла вурушмаға һазырам», Ә. Сабирин «Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјадә дурар» кими афористик ифадәләри, «Аслан да јалгыз олмасын», «Гачмаг да икидликдәндир», «Һәр шејин тәзәси, достун көһнәси», «Дост јолунда човғун олар, гар олар», «Икид өләр ады галар, мүхәннәтин нәји галар» аталар сөзләри, мәсәлләр епиграфдыр.

Епик әсәрләрдән роман вә повестләр, адәтән, фәсилләрә бөлүнүр. Чох вахт мәзмуна ујғун олараг һәмин фәсилләрә ад гојулур. Фәслин ады мәзмуна ујғун олан фразеоложи ваһидлә вериләндә әсәр даһа марагла охунур. Бу да әсәрә охучунун диггәтини чәлб едән васитәләрдән биридир. Бу пријом Ә. Вәлијевин јарадычылығында даһа чох ишләдилир. Онун «Гәһрәман» романында «Е'тибарлы дост гардашдан ирәлидир», «Һәр парылдајан гызыл дејил», «Үрәк јанмаса көздән јаш чыхмаз» вә с., «Чичәкли» романында «Мәһәббәтә күч јохдур», «Икид басдығыны кәсмәз», «Артыг тамаһ баш јарар», «Дәвәдән бөјүк фил вар», «Ел бир олса зәрби кәрән сындырар», «Доғру сөз ачы олар» вә с., «Турачлыја кедән јол» әсәриндә исә «Итлә достлуг елә чомағыны јерә гојма», «Үрәк јанмаса көздән јаш чыхмаз», «Ики көнүл бир олса тез тапар далда јери» вә с. адлы фәсилләрә раст кәлирик. «Будағын хатирәләри»ндә дә белә фәсилләр аз дејилдир.

Әсәрин, фәслин ады вә ја епиграф кими ишләдилән фразеоложи ваһидләр һадисәләрин мәзмуну вә үмуми руһу илә ики формада бағланыр: а) һәмин ваһид әсәрин, фәслин бир јериндә сахланыр, јахуд нәтичә кими сонда тәкрар олунур. Нәчәфбәј Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр», «Ады вар, өзү јох», Ә. Һагвердијевин «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини», Ш. Гурбановун «Әчәб ишә дүшдүк» комедијаларыны, С. Гәдирзадәнин «Гарға мәндә гоз вар» һекајәсини, Ә. Вәлијевин «Чичәкли» романынын бә'зи фәсилләрини буна мисал көстәрмәк олар; б) әсәрдә, јахуд фәсилдә һадисәләрин тәсвири заманы фразеоложи ваһидин ады чәкилмир. Лакин үмуми мәзмун, чыхарылан әхлаги нәтичә фразеоложи ваһиддә әкс олунан фикри тамамлајыр. Нәчәфбәј Вәзировун «Нә әкәрсән ону бичәрсән», «Сонракы пешиманчылыг фајда вермәз» комедијаларында, Ә. Вәлијевин «Чичәкли» романынын бә'зи фәсилләриндә беләдир.

Әсәрин експозисијасыны фразеоложи ваһидлә башламаг да мараглыдыр. Бә'зән әсәрин идејасы, баш верән фәлакәтин сәбәби експозисијада верилән фразеоложи ваһиддә өз әксини

тапыр. Даһа доғрусу, һәмин аталар сөзү, халг мәсәли, идиом, афоризм бир нөв лејтмотив кими сәсләнир. Охучуну, тамашачыны һадисәләрин кәркин инкишафыны изләмәјә вадар едир. Бу чәһәтдән Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» фачиәси даһа сәчијјәвидир. Фачиәдә һадисәләри тәсвир едән илк сәтирләр Нәчәфбәјин монологу илә башланыр.

Нәчәфбәј (тәк)—Аталар мәсәлидир. **Дүнја беш күндүр, беши дә гара.** Бәдбәхт мән о кәсә дејирәм ки, бу беш гара күнү ләззәт, дамағла кечириб баш кора апармаја...

Әсәрин гәһрәманы Нәчәфбәјдир. Онун әгидәси, фәлсәфәси, ејни заманда фачиәсинин сәбәби елә илк сәтирләрдә нәзәри чәлб едир. О, бәјләрлә кеф мәчлисләри кечирир, гумар ојнајыр, «сәхавәтини» һамыја көстәрмәк истәјир. Кеф мәчлисләри, гумар ојунлары исә касыбларын, јетимләрин көз јашлары үзәриндә гурулур. Мә'нәви чәһәтдән ифласа уғрајан бу бәј һеч кәслә һесаблашмаг истәмир, өз аиләсинә бахмыр, оғлунун тәрбијәси илә мәшғул олмур. Беләликлә, онун «Дүнја беш күндүр, беши дә гара» фәлсәфәси аилә үзвләринин мәһвинә, тифағынын дағылмасына вә өзүнүн фачиәли өлүмүнә сәбәб олур.

Бә'зән дә әсәрин идејасы, чыхарылан әхлаги нәтичә финалда јекунлашдырылыр. Бу заман финал фразеоложи ваһидлә гуртарыр. Нәчәфбәј Вәзировун «Дәләдуз», С. Рәһманын «Әлигулу евләнир» комедијалары буна мисал ола биләр. «Дәләдуз» комедијасында Мирзәдадаш адлы бир фырылдагчы тәсвир олунур. О, Мәчид адлы чаван бир тачири алдадыб ондан нисјә шеј алыб, пулуну вермир. Нөкәр Гурбанәли исә Мәчидин гојунуну сатыб хәрчләјир. Ишә мәһкәмәдә бахырлар. Гурбанәли Мирзәдадашы вәкил тутур. Мәһкәмәдә фырылдагчылар јох, Мәчид чәримә олунур. Әсәрин сон пәрдәси белә гуртарыр: «Мәчид—Буна дејәрләр **ит дә кетди, ип дә кетди».**

С. Рәһманын комедијасында исә һәр шејдән әли чыхан, өзүнү күлүнч вәзијјәтә салан Әлигулу финалда дејир: «Һәр шеј битди. **Ит дә кетди, ип дә.** Даһа пәрдәни салмаг олар».

Тәмсилләрин чохунда сон нәтичә фразеоложи ваһидлә верилир.

Бәдии әсәрләрдә әсас тәсвир објекти инсандыр. Буна көрә дә јазычынын диггәт мәркәзиндә биринчи нөвбәдә тәсвир етдији персонажлар дурур. Персонажларын һамысы ејни план-

да верилмир. Һадисәләрин инкишафында мүһүм рол ојнајан персонажлар даһа кениш планда тәсвир олунур, фәрдиләшдирилиб типикләшдирилир. Фәрдиләшдирмә вә типикләшдирмә заманы јазычы персонажын дилинә даһа чох диггәт јетирир. Чүнки «дил әсас типикләшдирмә васитәләриндән бириндир»[1]. Персонажын дүнјакөрүшү, зөвгү, давранышы вә башга сәчијјәви чәһәтләри онун өз сөзләри, ифадәләри васитәсилә дә охучуја, тамашачыја чатыр. Бу исә персонажын јүрүтдүјү мүһакимә вә башгалары илә апардығы фикир мүбадиләси заманы мејдана чыхыр. Персонажын дилини фәрдиләшдирмәкдә, характерик хүсусијјәтләрини ачмагда, типикләшдирмәкдә башга васитәләрлә јанашы фразеоложи ваһидләр дә бөјүк рол ојнајыр.

Персонажын дили фразеоложи ваһидләр васитәсилә бир нечә формада фәрдиләшдирилиб, типикләшдирилир. Бу форманын икиси үзәриндә дајанаг:

а) Јазычы типик сурәтин тәмсил етдији тәбәгәнин, синфин руһуна ујғун кәлән фразеоложи ваһидләри онун дилиндә ишләдир. Даһа доғрусу, «һәр характерә ујғун мисаллар сечир».[2] Белә фразеоложи ваһидләр һәм дә о типик сурәтин мәнафејинә хидмәт едир. Һәмин ифадәләр васитәсилә «һәр бир типин һансы синфә, һансы ичтимаи тәбәгәјә мәнсуб олдуғуну»[3] тә'јин етмәк мүмкүндүр. Мәс.: Һачы Әһмәд—Дејир, **өркән нә гәдәр узун олса, ахырда кәлиб доғанагдан кечәчәкдир.**

(«Алмаз»).

Очаггулу — Аллаһтала һәр кәс үчүн бир рузу гојубдур, **Гисмәтдән артыг јемәк олмаз.**

(«Алмаз»).

Афтил—Валлаһ, нејләјим? **Ашағы түпүрүрәм саггалдыр, јухары түпүрүрәм бығ.**

(«Алмаз»).

Һәр үч сурәтин дилиндә ишләдилән мәсәл һәм дә онларын чәмијјәтдәки мөвгејини ајдынлашдырмаға көмәк едир.

б) Персонажын хошладығы, јахуд вәрдиш һалында тез-тез тәкрар етдији фразеоложи ваһидләр дә вардыр. Мәсәлән,

---

[1] М. Ариф. Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу, АДУ-нун нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 273.

[2] Јенә орада, сәһ. 286.

[3] Ә. Дәмирчизадә. «Ч. Чаббарлынын драматуркија дили», «Әдәбијјат гәзети», Бакы, 1935, № 16.

Мирзә Сәмәндәр — Аһ, гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә. О киши елә арвадлардакыны јахшы билирмиш.

(«Алмаз»).

Һачы Әһмәд—**Беләдир, ја гејри-беләдир?**

(«Алмаз»).

Әһмәди-бигәм—**Олар да, адамдан нә десән чыхар.**

(«Мәһәббәт»).

Мәмишов—**Гој гајышымын алтыны бәркидим.**

(«Мәһәббәт»).

Алышов—**Гој десин, нә десә өзүмдән чыхан дејиләм.**

(«Кәндчи гызы»).

Јазычы персонажын заһири көрүнүшүнү тәсвир едәркән вә характер хүсусијјәтләрини ачаркән дә фразеоложи ваһидләрдән бир васитә кими истифадә едир. Персонажларын бүтүн сәчијјәләндирилмәсинә һәм јазычынын тәһкијә дилиндә, һәм дә әсәрдә иштирак едән сурәтләрин дилиндә раст кәлирик. Әлбәттә, персонажлары да јазычы данышдырыр. Буна көрә дә бир персонажын дили илә башга персонажы сәчијјәләндирә билир.

Персонажы сәчијјәләндирән фразеоложи ваһидләри, мәзмунуна көрә, ики група ајырмаг олар:

1. Персонажын заһири әламәтләрини — үзүнүн гурулушуну, чизкиләрини, бој-бухунуну вә с. охучунун нәзәриндә чанландыран фразеоложи ваһидләр. Белә ваһидләр контекст дахилиндә персонажын заһири әламәтләрини бир аз да габарыг экс етдирир. Мәсәлән,

— Дәмиргаја дејилән јекә һејвәрәнин бири иди. Гара һејбәтли сифәти варды. **Елә бил чәһәннәмдән ипини гырыб гачмышды.**

(Һ. Меһди, «Сәһәр», сәһ. 621).

— Сиз өзүнүз о Туршсују көрмүшсүнүзмү? — дејә Бурчәлијев көј алча јејән кими **турш бир сифәт алды.**

(С. Рәһимов, «Ағбулаг дағларында», сәһ. 32).

Аја дејир: сән чыхма, мән чыхым,

Күнә дејир: сән чыхма, мән чыхым.

Ким белә гыздан кечәр?

(Р. Рза, «Пәнчәрәмә дүшән ишыг», сәһ. 198).

2. Персонажын мә'нәви кејфијјәтләрини, хасијјәтини сәчијјәләндирән ваһидләр. Белә ваһидләр персонажын һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи кејфијјәтләрини ача билир.

а) Персонажын мүсбәт кејфијјәтләринин ачылмасы. Мәсәлән,

— Бачым оғлу Азәр Мәрәндидир, мүәллимдир. Дәбистанда ишләјир. **Чанлара дәјән оғландыр.**

(М. Ибраһимов, «Салам сәнә, Русија», сәһ. 8).

— Мән сәнинлә **од ајагларам,** Шамо! Тәки биз бир јердә олаг!

(С. Рәһимов, «Шамо», II ч., сәһ. 744).

Уста Рамазан гашығы әлинә алыб Таһирә үз тутду:

— Оғлум, бах, бу Кәрими көрүрсән? Мәним көһнә достумдур. Јахшы күнүн јох, јаман күнүн достудур... Јахшы дејибләр ки, **һәр шејин тәзәси, достун көһнәси.**

(Һ. Меһди, «Абшерон», сәһ. 132).

б) Мәнфи кејфијјәтләрин ачылмасы. Мәсәлән,

— Елә дә шәриәтә салыб молла Гафар јох јердән бу **гырх газанын мајасы Көјәрчинә** ушаг вермәдими?

(С. Рәһимов, «Шамо», сәһ. 289).

Сифәтдән чохларына мәзлум көрүнән Пашабала әслиндә, һеч дә **аз ашын дузу дејилди:** һансы ишә киришсәјди, мүтләг **бир һогга чыхардарды.**

(С. Гәдирзадә, «Башабәла Пашабала», сәһ. 33).

Бу заман курјерлик вәзифәсини дашыјан коса **өз дәрисинә сығмаз,** адам арасында **јекә-јекә өзүндән дејәрди.**

(С. Рәһимов, «Сачлы», сәһ. 19).

Садыг ШҮКҮРОВ,
филоложи елмләр намизәди,
Давуд ҺАҸЫЈЕВ,
досент.

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН» ВӘ АНА ДИЛИ

XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәтбуатында Ҹ. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналы илә халгын ичтимаи фикир тарихиндә јени бир сәһифә ачды, мүбаризәсини дини-фанатизмә, гадын әсарәтинә, әдаләтсизлијә, зүлм вә ишкәнҹәјә, көһнә адәт вә ән'әнәләрә вә с. гаршы чевирди. Шәргин думанлы фәҹриндә ишыглы бир улдуз кими парлады, изләнди вә тә'гиб олунду. Үнванына фәһшләр јағдырылды. Бүтүн бунлар онун ирадәсини гыра билмәди, тутдуғу јолдан гајтара билмәди. О, зәманәсинин экс-сәдасы олду. Мүһит ону бир од парчасы јаратды. Бу Прометејин сәси Гафгаз дағларындан Әдән көрфәзи, Мәрмәрә вә Өлү дәниз саһилләринә, Нил, Амазонка, Рио-Гранде дел Норт вадиләринә, еһрамлар өлкәсинә, Марат торпағына кедиб чатды. Милләтләр арасында достлуг идејаларыны јајмаға башлады. Истибдад, ҹәһаләт, истисмар гурулушуну лаға гојду, гәһгәһә чәкиб күлдү, сатираларында ифша етди, биринҹи нөмрәси кәләҹәкдә көрәҹәји ишләрин програмына чеврилди, Азәрбајҹан демократик мәтбуатынын манифести олду. «Молла Нәсрәддин»и тәбиәт өзү јаратды, заманә өзү јаратды. Журнал јерли халгларын маариф вә мәдәнијјәтинә, чар һөкумәтинин бәсләдији дүшмән мүнасибәти тәнгид етди. Ичтимаи ејибләри мәһв етмәјинҹә сатира сүнкүсүнү кери чәкмәди. Сөзүн әсил мә'насында сијаси характерли, долғун мәзмунлу, јад үнсүрләрә гаршы барышмаз мүбаризә апаран бир орган олду. 1875-ҹи илдә чыхан «Әкинчи» гәзетинин галдырдығы маарифчилик идејаларыны, ана дили мәсәләсини илк нөмрәләриндән башлајараг, бүтүн фәалијјәти дөврү инкишаф етдириб ҹанландырды, достлуг вә гардашлыг идејаларыны јајан «Гоч-Дә'вәт» гәзетинин дә ишинә көмәк етди.

Халглар достлуғуну милли әдавәтә чевирмәк мәгсәди илә ермәни вә азәрбајҹанлылар арасына нифаг салан чары гујруглу шејтана охшатды, сүтунларында карикатурасыны чәкди, биабыр етди. Халгын чара олан нифрәтини гызышдырыб, аловландырды, авамлары гәфләт јухусундан ајылтды, әсил дүшмәни танытды. Сөз азадлығы мәсәләсиндә диндән истифадә едән чарын мәнфур сијасәтини, Загафгазија халгларына вурулан зијаны ачыб көстәрди.

Бу саһәдә ҹанфәшанлыг көстәрән икиүзлү, јалтаг вә намуссуз саггалы һәналы һачыларын, ағзы дуалы, бели гуршаглы сејидләрин, бу дүнјанын фанилијини, о дүнјанын бағилијини тәблиғ едән әммамәли ахундларын үмумиләшдирилмиш сурәтини бачарыгла јаратды. Ҹамааты аллаһ хофу илә горхудуб әталәтдә сахламаға чалышан ахунд Әбүтурабын ијрәнҹ симасы, буржуа идеологлары илә әлбирлији, онларын синидиби јалајаны олдуғу көстәрилди. Хүсусилә Әбүтурабын иртиҹачы маһијјәтә малик олан «Данышмагмы вә ја данышмамагмы» мәгаләси «Молла Нәсрәддин»и гәзәбләндирди. О, ичтимаи әдаләтсизликләрә гаршы сусмағы аллаһын ирадәсинә бағлајан бу мәгаләни вә онун мүәллифинин ҹәфәнклијини «Лисан бәласы» фелјетонунда сатира атәшинә тутду, ахундун ријакар симасыны халга көстәрди. Журналын бу хәтти-һәрәкәти мүртәҹе гүввәләри гәзәбләндирди, онлар «Молла Нәсрәддин»и тә'гиб етдиләр. Лакин журнал тутдуғу јолдан чәкинмәди, сөзләрини, бәдии ифадә васитәләрини даһа да түндләшдирди...

Азәрбајҹан дилини һәр ҹүр јад үнсүрләрин тә'сириндән горумаға чалышан «Молла Нәсрәддин» халгын милли варлығынын дил илә бағлы олдуғуну јахшы дәрк едирди. «Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым», — дејән журнал өз материалларыны садә, халгын баша дүшәҹәји дилдә јазыр, Азәрбајҹан дилини јад үнсүрләр һесабына корламаға чалышанлары кәскин тәнгидә тутур, «түркҹә јазмаг вә данышмаг ејибди» фикрини халг ичәрисиндә јајанлара истеһза едир, әлә салыб күлүрдү. «Бизим образованнылар» фелјетонунда доғма ана дилинә хор бахан, ону бәјәнмәјән бошбоғаз, мискин зијалылары лаға гојур, күлүш һәдәфинә чевирир. «Образованны»ны ортаја чәкир, онун дәбахда көнүнү танытмаг үчүн мүкалимәјә кечир. Арада белә бир суал-ҹаваб башлајыр:

— Һарадан кәлирсән?
О мәнә белә ҹаваб верир:
— Ја ходил на почту.
Дејирәм:
— Дүнән бизә нијә кәлмәдин?
Ҹаваб верир:
— К нам пришли гости.

Дејирәм:
— Јахшы, гонаглар кедәндән сонра кәләјдин?
Чаваб верир:
— Нет, уже было поздно.
Дејирәм:
— Сөз верирсән ки, сабаһ кәләсән, бир аз сөһбәт едәк?
Чаваб верир:
— Пастарајус, но слово не даjу.
Дејирәм:
— Худаһафиз.
Чаваб верир:
— До свиданија.

Бу мүкалимәләрдә һәр ики дили јарымчыг билән башабәла, башыпозуг «образованны»нын данышығы, гәлбинин бошлуғу, сојуглуғу ајдынлашыр. Биринчи шәхс һадисәнин инкишафына тәкан верир, икинчи исә һадисәнин маһијјәтини, өзүнүн характерини ачыр, охучуда вә мүгабилдәки фәрддә нифрәт һиссини ојадыр, гызышдырыр. Сөһбәт давам етдикчә бу надан вә ловға тип даһа рәнкин сөзләрлә биабыр едилир. Фелјетонун финалына јахынһајахынлашда һадисә көзләнилмәдән, тригонометрик диллә десәк, перпендикулјар бир вәзијјәтә дүшүр. Фикир формача јумшаг, дахилән дәрин вә өлдүрүчү мәзмун кәсб едир, сөзүн гурулушундан јаранан хәфифлик ачы бир сарказма чеврилир. «Ох, ох! Сиз бир зад ганмырсыныз»—дејән мәнфи сурәт өзүнә бәраәт газандырмаг үчүн анасыны тәһгир едир. Беләләриндән ар, намус вә гејрәт көзләмәк, дибиндә корамал јатан гурумуш гујудан су уммаға бәнзәр. Анасынын јухусуз кечәләри илә һесаблашмајан бу «зијалы» өз наңкор вә әчаиб данышыглары илә сатира охунун нишанкаһы олур. Анасынын суалына чавабда, санки әлләрини бир-биринә вуруб әсәби һалда дејир:

— Чорт јево знајет... јадымдан чыхыб... јумру олур, әти дөјүб салырлар чөлмәјә ја газана, бир чүр ады вар...
— Бала, күфтә дејирсән?
— Һә.. һә... гофта, гофта
демәси нә гәдәр күлүнчдүр.

«Гофта, гофта» сөзләринин ики дәфә тәкрар-тәкрар ишләдилмәси һеч дә кәлиши көзәллик үчүн дејилдир. Бу, бизим дил пәһләваны «образованны»нын кејфијјәтини ајдынлашдырмаг мәгсәдини изләјир. Өзү дә гәрибәлик ондадыр ки, «гофта» әвәзинә «долма», «плов», «говурма» вә с. милли хөрәк адлары ишләдилсәјди, һеч дә индики тә'сири бағышламаз вә ибрәтамиз күлүш доғурмазды. Бу да јазычынын мәһарәти вә истеʼдады илә бағлыдыр. Чүнки о, имкан вермир ки, сатирик гәһрәман өзү истәдији кими данышсын. Дикәр тәрәфдән әһвалат композисија чәһәтдән елә гурулмушдур ки, «образованны»мыз мәһз белә данышмағы өзүнә шәрәф сајыр. Охучу «гофта» сөзүнү ешидәркән күлүр...

Әдиб, санки белә «образованнылар» һаггында фикрини үмумиләшдириб «Дил» фелјетонунда јазыр: ...бир аз русча «нет-пет»—дејән чаванларымыз мүсәлманча бисәвад ола-ола башлајырлар русча данышмаға, јазмаға. Бөјүк әдиб бунунла рус дилиндә кәкәләјән чызмагарачылары тәнгид едир. Дүнја дилләри ичәрисиндә ән зәнкин луғәт тәркибинә малик олан рус дилиндән үч-дөрд сөз өјрәнмәклә өзүнү савадлы һесаб едәнләри күтләнин мәсхәрәсинә верир. Халг дәрдинин бөјүклүјүнү баша дүшүр, әсрләр боју көзләриндән јанагларына доғру јуварланан көз јашыны силир вә санки јүз иллик бир дөврүн суалыны чавабсыз гојмајыб, үзүнү нәсилләр далынча кәлән нәсилләрә тутуб утанмазчасына һәјасызлыг едәнләрин характерини ачмаг үчүн онларын дили илә дејир:

«Гардаш, зарафат дејил ки, дилимиздән өјрәнирик, вәссалам: уча папаглыларымыз бир-биринә кағыз јазанда јазыр: «вә никарани нәдарим сәваји әз дури вә мофаригәти шома» алчаг папаглыларымыз да бирчә ил городскоj школода учит еләјәндән сонра күчәдә бир изнакомини встрет еләјәндә о саат шапкасыны чыхарыб дејир:
— Издрасти, бачалуста».

Бурада күлүш илә јанашы, көз јашы, гәзәб илә нифрәт, кәскин сатира илә һәзин лирика гоша инкишаф етдирилмиш вә бу өзүнү «уча папаглылар» вә «алчаг папаглылар»ын данышыгларында нәвәрә чатдырыр. Нәчәфул-Әшрәфдә тәһсил алан «уча папаглылар» ахундлар, мүчтәһидләр; башларына шапка гојан, русча кәмсавад олан «образованны»ларын симасызлығы, ибарәбазлығы әдибин үрәјини ағрыдыр, јаддан чыхмајан дәрдә чеврилир. Марагдыдыр ки, ана дили мәсәләсини өн плана чәкән бу фелјетонда һадисә инкишафа доғру кетдикчә сүжет даирәси даралыр. Әдиб, заһирән әһәмијјәтсиз көрүнән бу һадисәдә, бөјүк бир фикир ифадә етмишдир. Бу адамларын һәр бири, XX әсрин әввәлләриндә харичи тә'сирләрә әсир олан бир сыра Азәрбајчан буржуа охумушларыны тәмсил едир. Онлар Азәрбајчан халгынын ничатыны кәнарда ахтарырлар. Өзкәләрә үмид бағлајан, һәр бир тәрәггинин јарадычысы олан халгы танымајан бу «уча вә алчаг папаглылар» одлар јурду

—Азәрбајчанын һәгиги, доғма зијалылары дејилдир. Беләләри вәтәнинин, халгынын, анасынын, бачысынын дүшмәнидирләр. Елә буна көрә дә әдиб бу «охумушлары» инсанларын һәрәкәтини тәглид едән мејмунлара бәнзәдир. Ана дилинә јухарыдан бахан, онун инчәлијини вә зәнкинлијини дујуб анлаја билмәјән тәглидчи «образованнылар» мәчлисләрдә әлдән-дилдән дүшүр, нитг ирад гылыр:

«Һөкумәт гојмур мәктәбләрдә ана дилимизи өјрәнәк»—дејә чанфәшанлыг едирләр. Бөјүк демократ, гүдрәтли сатирик тахтабити хасијјәтли бу «образованнылар»ын тәбиәтләринин ијрәнчлијини инандырычы чизкиләрлә көстәрир. Бу хүсусијјәти онларын аиләләриндә дә ахтарыр вә ахырда белә бир нәтичәјә кәлир ки, ушагларыны: Фатма, Һәсән, Мүнәввәр әвәзинә «Фатја», «Гасанка» вә «Варја» чағыранлардан нә көзләмәк олар, белә адамлар, доғма ана дилинә һансы аспектдән баха биләрләр?..

Ҹ. Мәммәдгулузадә беләләрини тәнгид едәрәк јазыр: «Бир саатлыға тутаг ки, һөкумәт гојмур мәктәбләримиздә ана дилимизи өјрәнәк. Тутаг ки, буну һөкумәт гојмур, бәс ана дилимизи истәмәји, ана дилимизә мәһәббәт етмәји, ана дилимизи хошламағы ким гојмур?

Мән индијәдәк һеч бир јанда көрмәмишәм ки, ики образованны мүсәлман бир-бирини көрәндә мүсәлманча данышсынлар». Көрүндүјү кими јазычы Езоп манерасындан истифадә етмиш, һөкумәти тәнгидә мә'руз гојмуш, бир охла ики һәдәф вурмушдур.

Столыпин иртича илләринин әввәлләриндә дејилән бу сөзләрлә әдиб, әсас идејаны Кишмишов вә Гараханов кими мүртәче сензура мүвәккилләринин нәзәриндән јајындырмаг үчүн үстүөртүлү, икибашлы верир, санки күнаһы образованныларда көрүр, бу исә заһири еффектин артырылмасы илә нәзәрә чарпдырылыр. Инсана хас көзәл кејфијјәтләри итириб, шпиона чеврилән, симасыз образованныларын давранышы вә әхлаги нагислији «Молла Нәсрәддин»и дүшүндүрүр. Бу заман о, ифша манерасыны дәјишир, јуморун заһири хәфифлијини артырыр, сөзүн мә'на чаларлығыны нәзәрдән гачырмајараг, икинчи шәхсин дилиндән јазыр. «Молла Нәсрәддиндән чох тәвәгге едирик ки, Бакыја бир дәнә чиндар көндәрсин: чүнки бу јавуг вахтларда бир пара мүсәлман мүәллимләринин чанына бир чин мүсәлләт олуб ки, јолдашлары өз араларында һәр нә дејиб, данышырларса, һәмин чин гарадавоја, губернатора,

шпектор ағаја хәбәр верир, јә'ни бәистилаһи рус шпионлуг едир».

1905-чи ил ингилабынын мүвәффәгијјәтсизлијиндән сонра «Азәрбајчанда үч мүһүм тә'сир вар иди. Бунлардан бири гәдимләрдән галан, кет-кедә зәифләјән фарс, ислам тә'сири иди; икинчиси XX әсрдә капитализмин инкишафы илә доғуб аловланан 1908-чи ил Түркијә буржуа ингилабындан сонра Азәрбајчан кәнчләринин чохуну әһатә едән түркчүлүк-милләтчилик тә'сири иди; үчүнчү чар Русијасыны тәглид едән, чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә бојун әјмәји мәсләһәт билән, сәнаје вә тичарәт буржуазијасына әсасланан тә'сир иди».

Ичтимаи һәјатын ајры-ајры саһәләриндә өзүнү көстәрән бу регрессив тә'сир, әдибин нәзәриндән јајынмыр. О, халгын мәдәнијјәтини учурума доғру сүрүкләјәнләрә гаршы, мүбаризәсини ардычыл сурәтдә давам етдирир, һәдәфи мүхтәлиф мөвгедән сатира атәшинә тутур, һадисәләри мәзмун вә формаларына көрә ајырыр, характерләрини мүәјјәнләшдирир, шәхси мүнасибәтини билдирир. Лакин һеч вахт бахышларыны вә дилини халга бир ресепт кими гәбул етдирмәк мәгсәдини дашымыр. О, садә халг дилиндә јазыр, данышыр. Өзү дә мәшһур олмаг үчүн јох, халгы севдијинә, халгы бөјүк вә сарсылмаз арха сандығына көрә јазыр. Чүнки, көнлү белә тәләб едир, белә арзулајыр... Бу да онун хәлгилији илә бағлыдыр. Хәлгилик исә онун тәбиәтиндәдир вә бурада һеч бир истисна гануну јохдур. Арзу мүһитин һадисәләри фонунда һәгигәтә чеврилир... Көзләримиз өнүнә: Шејх Нәсруллаһ («Өлүләр»), Мирзә Мәһәммәдәли, Сәмәд Ваһид, Рустәм бәј («Анамын китабы», Худајар бәј («Данабаш кәндинин әһвалатлары»), глава Пирверди бәј («Данабаш кәндинин мәктәби»), Гурбанәли бәј вә башга бу кими типләр кәлирләр. Онлар данышырлар, һеч кәс бир-бирини анламыр. Шејх Нәсруллаһ Искәндәрлә габаглашаркән чанына горху дүшүр. «Бу Искәндәрдән көзүм су ичмир»—дејә шакирдинә пычылдајыр. Худајар бәј јазыг Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјини күнүн күнортачағы зорла әлиндән алыб апарыр... Көз јашлары вә күлүш бир-биринә гарышыр. Мүһит үстүнлүјү биринчијә верир. «Анамын китабы» ортаја кәлир. Гардашларын һеч бири бу мүгәддәс китабы охуја билмир. Ана кәдәрләнир, әдиб «охумушларымызы» ифша едир. Доғма азәри дилинә јухарыдан баханлара нифрәт һиссини артырыр. Чүнки адамлар халгдан, онун милли адәт вә ән'әнәләриндән узаглашан, ата-баба ганунларына биканәләшән, газанч хатиринә тәһсил көрмүш шәхсләрдир вә беләлә-

риндән ана дилинә кичик бир һөрмәт көзләмәк олмаз. Ијирми беш иллик фәалијјәти заманы һәмишә садә вә ајдын бир дилдә јазан вә буну һеч кәсә әдәби дил кими гәбул етдирмәк арзусунда олмајан журнал һәр бир јени нөмрәсиндә чалышырды ки, халг онун үнсијјәтиндән јорулмасын, материалларынын мәзмунуну тез вә дүзкүн баша дүшсүнләр, дост вә дүшмәнләрини танысынлар.

Азәрбајчан дилини јолухдурмаға чалышдыглары үчүн тәнгид олунанларын зәһмәткеш күтләјә мүнасибәтини өјрәнсинләр. Јохса, бөјүк рус шаири Крыловун «Јолчулар вә итләр» тәмсилини «Абирин вә Килаб» ады илә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едәнләрдән нә көзләмәк олар?

Һалбуки «Абирин вә Килаб» әрәбчәдир. Дејәсән, елә буна көрәдир ки, көркәмли фелјетончу үзүнү күтләјә тутуб дејир: «еј чамаат Крылов тәмсилләрини садә рус дилиндә јазыб ки, рус милләти јахшы баша дүшсүн. Әкәр Крылов билсәјди ки, түркләр онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрчүмә едәндә јолчулара «Абирин» вә итләрә «Килаб» ады гојачаглар јәгин ки, Крылов да тәмсилләрини фирәнк ја немсә дилиндә јазарды»[1].

Ана дилинин кет-кедә белә бир шәкилдә зибилләндирилмәјә башламасы, «Молла Нәсрәддин»и нараһат едир. Бу саһәдә сөјләјәчәји фикрә јени формада дон кејиндирмәјә, һәдәфи дүзкүн вурмаға сә'ј едир. Фикрини гејри-мүстәгим мә'нада верир. «Образованны»мыз санки чаныјананлыг көстәрир, гымылдајыр. «Мән јенә дејирәм ки, јазымызын јүздә доxсан доггузу әрәб вә фарс ибарәси олмаса,—түрк дили хараб олуб кедәчәк, түрк дили ләззәтдән дүшәчәк».

Һәр шејә ани тәсадүф нөгтеји-нәзәриндән бахан «образованны»лар белә дүшүнүр, белә анлајыр, белә ганырлар. Хәрчәнк хәстәлији кими горхулу вә мүаличәсиз олан бу «охумушлар» даһа ејбәчәр ишләрә әл атыр, Азәрбајчан дилиндә тез-тез ишләнән «чох јахшы» сөзүнү «пәк еј»лә әвәзләмәјә чалышыр, буржуа мәтбуатында бир сыра чиркин мәгаләләрлә чыхыш едиб, фикир сөјләјирләр. Беләләринә гаршы мүбаризә апаран әдиб бу саһәдә халгын шүур дәрәчәсини нәзәрә алыр. Гәзәб һиссини артырмаг үчүн онларын мүгәддәс сајыб инандыглары ахунду өзүнәмәхсус усталыгла данышдырыр вә бу јолла күтләјә тә'сир етмәк мәгсәдини изләјир. Руһанини бу ишә чәлб едән јазычы диггәти онун нитгиндә «пәк еј» сөзүнүн

[1] «Молла Нәсрәддин», 26 август 1906, № 21.

ишләдилиб-ишләдилмәмәсинә јөнәлдир, ахунда белә бир суал верир:

— Ахунд, доғрудурму ки, Кәрбәлајы Сәкинә хала индијәдәк ики јүз дәфә сиғә олуб?

— Бәли, бәли вә чох јахшы еләјиб; чүнки бу бир хејир ишдир, фејзи чохдур[1].

Ахунд «пәк еј» сөзүнү дилинә кәтирмир. Бу исә әдибин мәгсәдинә бир чавабдыр. Бурада әһвалат бир аз да ирәлијә доғру кетдикчә «чох јахшы» истилаһынын Азәрбајчан халгынын дил тарихиндә мөвчуд олдуғу мәсәләси гојулур вә ахунд санки үзүнү түрк идеологларына тутуб дејир:

— Бәс, белә оланда бизә ата-анадан галан «чох јахшы» сөзләрини һараја гојаг?

Бу чаваб гаршыја гојулан мәсәләни идеја-сијаси чәһәтдән хәтм етмишдир. Әлбәттә, бу ахунд һеч дә мәсчид минарәләриндә бајгушлуг едән, әрәб вә фарс ибарәләринин тәблиғчиси олан адам јох, «Молла Нәсрәддин»ин өзүдүр. Бурада «ахунд» сөзү фикри инандырмаг, тә'сирли етмәк үчүн ишләдилән бир васитәдир. Даһа доғрусу бу ахунд о дүнјанын јох, сәадәти бу дүнјада көрән бизим «Молла Нәсрәддин»дир. О, кен шалвар османлыларын надан кәндлиләринин бу кобуд «пәк еј»инә гаршы чыхмагла өз нүфузу даирәси дахилиндә халгы инандырмаға чалышмыш, османлычаны «әдәби дил» кими гәбул етдирмәјә чан атан Искәндәрбәј Мәликову, Әлибәј Һүсејнзадәни, Халид Хүррәм Сәбри Бәјзадәни тәнгид атәшинә тутур. «Гејрәт» фелјетонунда ана дилинә әһәмијјәт верилмәдијиндән бәһс едәрәк јазыр: «Әкәр биз ана дилимизә гејри милләтләр кими әһәмијјәт верәк вә өз арамызда ана дилимиздә данышаг, онда демәли ки, кәрәк һәр бир чәмијјәтимиз позула»[2].

XX әсрдә Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир мәрһәлә башламышды вә бу дикәр саһәләрдә олдуғу кими өзүнү дилдә даһа тез нәзәрә чарпдырырды. Түркләшмәк идејасынын мејдана атылмасы вә бунун тәрәфдарларынын сајынын артмаға башланмасы «Молла Нәсрәддин»и нараһат едир. О «Фјузат» гәзети тәрәфиндән тәблиғ олан, пантүркист Зија Көкалпын ирәли сүрдүјү:

Көзәл дил түркчә бизә
Башга дил кечә бизә

[1] «Молла Нәсрәддин», 13 јанвар 1912, № 2.
[2] Јенә орада.

Истанбул, гонушмасы,
Ән хош еjичә бизә

фикринә гаршы чыхараг истеһзалы бир шәкилдә јазырды: «Мән һәмишә һејфсиләнирдим ки, кедиб Түркијәдә тәһсил етмәмишәм вә бу сәбәбдән елә јазыб даныша билмирәм ки, османлы дилинә охшасын. Ахырда јолдашларымдан бириси мәни бу чәтин фикирдән гуртарды.

Јолдашым мәнә дејир ки, һеч зәһмәт чәкиб Түркијәјә кедиб, илләр узуну түрк дилини вә түрк елмләрини тәһсил етмәк лазым дејил. Әкәр истәјирсән ки, јаздығын түрк дилинә охшасын, лазымдыр һәр сәтри индики јазасан «шимди», «кедирик» əвәзинә «кедјорсуз» вә һәр фе'лин ахырында јазасан «лым», мәсәлән, багалым, кедәлим, јаталым.

Дедим јолдаш, јаз көрүм нечә чыхыр. Јолдашым белә јазды: «Иштә шу гәзетләрә багалым көрәлим ки, шимди һәпси пәк еjн түркү јазыјоруз, шимди иштә көрәлим...»[1].

Әсас сәбәб дә будур; гејрәтсиз рүтбәлиләр, рәјасәтпәрәстләрин һеч бири ана дилинә әһәмијјәт вермир, лагејд мүнасибәт бәсләјирләр. Ана дилиндә данышмағы, јазмағы өзләринә ар билирләр. Лакин унудурлар ки, аналары онлара бу дилдә лајлај демиш, севиб охшамышдыр. Ана лајласыны әскиклик сајан бизим тәшәххүслү түркчә охумушлар, «образованнылар» мәһз белә нанкор адамлардыр. Дара дүшдүкдә ишин алтындан сыпыхыб чыхмағы бачаран бу икиүзлүләр санки киләјкүзар едиб зарыјырлар ки, «бизи гојмурдулар өз дилимиздә ачылышаг».

Буну ешидән «Молла Нәсрәддин» үзүнү «охумушлара» тутуб дејир: «Доғрудур, гојмурдулар. Лакин евиниздә гызыныза өзүнүзү «папа» чағыртдырмаға сөзүнүз нәдир, бәс буну ким гојмурду?». Әдиб бунунла Азәрбајчан халгынын һеч бир етнолингвистик һадисәјә уғрамајан, бөјүклүк, ағсаггаллыг мә'насыны билдирән «дәдә» сөзүнүн «папа» илә әвәз едилмәсини бағышланылмаз күнаһ сајыр. «Милләт, милләт» гышгырыб синәләринә јумруглајанларын чәмијјәтин бәдәниндә ијрәнч јара олдуғуну, беләләринә гаршы мүбаризә апармағын вахты чатдығыны вачиб билир вә чалышыр ки, бундан башгалары да јолухмасын вә бу вәзијјәт епидемија шәкли алмасын.

Азәрбајчан дилинин тәмизлијинә чалышан журнал дилин зәнкинлијини, садәлијини горујуб сахламагла јанашы, бу саһәдә кедән мүбаһисә вә мүзакирәләрдә дә јахындан иштирак едир, фикир сөјләјирди. Белә ки, 1926-чы илдә Бакыда Үмумиттифаг түрколожи гурултај чағырыларкән бә'зи пантүркистләр түрк дилиндә олдуғу кими «Х» сәсини Азәрбајчан дилиндә дә «Г» сәси илә әвәз етмәк фикрини ирәли сүрүрдүләр. Онлар бу тәклифләри илә куја дилимизин лексикасыны зәнкинләшдирирдиләр. Лакин журнал Азәрбајчан дил ганунунун һеч бир нәзәри вә тәчрүби тәләбинә чаваб вермәјән бу тәклифә е'тираз етди, «Х» сәси, јохса «Г» сәси» фељетонуну јазды. Орада дејилир:

«...Кедиб залда далда отурачағам, әкәр ганун чыхса ки, «Х» јохдур, «Г» вар, көзләрими јумачағам. Десәләр ки, нијә хорулдајырсан: чаваб верәчәјәм сәһв едирсән. Хорулдамырам.

Азәрбајчан дилиндә хорулдама јохдур. Горулдајырам. Јенә мәсәлә чыхачаг. Јенә десәләр «Х» јохдур, «Г» вар, бу заман өзүмү јыхачам јерә, башлајачағам хырылдамаға. Чамаат јығылачаг башыма вә дејәчәк јазыг өлүр, көр нечә хырылдајыр. Мән о саат јеримдән дик атылыб дејәчәјәм, хејр, сәһвиниз вар, Азәрбајчан дилиндә «Х» сәси јохдур, «Г» сәси вар. Мән хырылдамырам, гырылдајырам»[1].

Көрүндүјү кими бу садә чүмләләрдә јуморла бирликдә јандырычы, мәһведичи сатира да вар. Үмуми тәнгид исә османлыпәрәстләрә гаршы чеврилмишдир.

Реализм принсипләринә јүксәк дәрәчәдә әмәл едән, објектив аләмдә баш верән һадисәләри мәнтиги нәтичәләринә көрә сечән бүтүн нөгсанлары санки бир јерә топлајыб, һамысынын башына ағыр күрз илә зәрбә ендирән «Молла Нәсрәддин» ана дилинин тәмизлији вә тәрәггисиндә әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәсинин зәрурилијини өн плана чәкир. Халгын милли мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын инкишафында әлифбанын әһәмијјәтини гејд едир, XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын корифеји М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини һәјата кечирмәјә чалышыр.

[1] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 11.

[1] Бах, Н. Ахундов, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри, Бакы, 1959.

Мәрјәм ИСМАЈЫЛЗАДӘ,
Бакы, 199 нөмрәли мәктәбин
мүәллими.

ШАКИРДЛӘРӘ МӨҺКӘМ БИЛИК ВӘ САВАДЛЫ ЈАЗЫ ВӘРДИШЛӘРИ АШЫЛАМАГ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мән шакирдләрә мөһкәм билик вә савадлы јазы вәрдишләри ашыламаг үчүн јени материалы ардычыл, мәнтиги, јығчам, әјани олараг изаһ етмәјә чалышырам, дәрсдә шакирдләрин фәаллығына, мүстәгил ишләринә кениш имкан јарадырам. Бу иши елә тәшкил едирәм ки, синифдә шакирдләрин әксәријјәти бүтүн диггәтини јени мөвзуја чәлб етмәјә мәчбур олур. Бу исә мөһкәм билијин рәһнидир.

Мән һәр дәфә јени дәрсә шакирдләрә мүстәгил иш вермәклә башлајырам. Мәсәлән, V синифдә «Мүрәккәб сифәтләрин орфографијасыны» кечәркән «Мәктәблинин орфографија лүғәтиндән» (мүәллифләри Ә. Әфәндизадә вә Ә. Аббасовдур) 10 мүрәккәб сифәт (битишик, дефислә вә ајры јазылан) јазмағы шакирдләрә тапшырырам. («Мәктәблинин орфографија лүғәтинин» мүвафиг сәһифәләрини көстәрирәм).

Шакирдләрин тапшырығы нечә јеринә јетирдикләрини јохлајырам. Сонра исә дәрсә гәдәр јазы тахтасына гејд етдијим мүрәккәб сифәтләрин үстүнү ачырам:

Кирдәсифәт (гыз), дилли-дилавәр (оғлан), он беш мәртәбәли (бина).

Мәним тәклифим үзрә шакирдләр һәмин сөзләри шифаһи олараг гурулушуна көрә тәһлил едирләр.

Лүғәт үзәриндә ишләмәклә шакирдләр мүрәккәб сөзләрин нечә әмәлә кәлмәсини тәһлил едәрәк өјрәнир, мүстәгил олараг онун гурулушу илә таныш олурлар. Бүтүн шакирдләр тәрәфиндән тәһлил едилмиш һәмин сөзләрин нечә әмәлә кәлмәсини 3 шакирддән сорушурам. Сонра исә мәним тәклифим үзрә мүрәккәб сифәтләрин орфографијасына аид јазы тахтасындан асдығым чәдвәли шакирдләр дәфтәрләринә көчүрүр, сағ графаја исә өзләриндән ујғун сөзләр әлавә едирләр.

Шакирдләр тапшырығы јеринә јетирәркән, мән скамјалар арасы кәзәрәк јазылары диггәтлә изләјир вә лазым кәләндә чәтинлик чәкәнләрә көмәк көстәрирәм. Тапшырыг јеринә јетирилдикдән сонра шакирдләрлә бирликдә ичәрисиндә мүрәккәб сифәтләр олан чүмләләрин тәһлилинә башлајырам. Бүтүн шакирдләр дәрсдә һәм фәал, һәм дә марагла иштирак едирләр.

Грамматика дәрсләриндә мән, јери кәлдикчә чәдвәлләрдән, графалардан, схемләрдән дә истифадә етмәјә чалышырам. Тәчрүбә көстәрир ки, дидактик материал синифдә, хүсусилә V—VII синифләрдә әһәмијјәтли дәрәчәдә мәнимсәмә ишини асанлашдырыр.

Ибтидаи мәктәбдән шакирдләрә бир чох грамматик мөвзулар танышдыр. Мәһз она көрә дә дәрс илинин әввәлләриндә бә'зи шакирдләрдән тез-тез белә сөзләр ешидирдим: «Биз буну билирик», «Биз буну кечмишик» вә с.

Адәтән, ушаглар ибтидаи мәктәбдә кечдикләри нитг һиссәләрини (мәсәлән, исим, сифәт, сај, фе'л вә с.) кечәчәкләрини ешитдикдә севинирләр. Буну нәзәрә аларак мән дәрсә елә башлајырам ки, шакирдләрдә јени дәрсә мараг ојансын вә онларын диггәти јени өјрәниләчәк грамматик материала чәлб едилмиш олсун. Она көрә дә дәрсә һазырлашаркән шакирдләрин бу фикирләрини («Биз ону билирик») сәһв олмасыны сүбут етмәјә, онлара јени бир шеј демәјә вә мараг ојатмаға чалышырам. Мәсәлән, V синифдә «Исим» бәһсини кечәркән, «Тарлада» шәклиндән истифадә едирәм вә бу мәгсәдлә дә шәкли дивардан асырам. Сонра шакирдләрин диггәтини шәклин мәзмунуна чәлб едирәм. Бундан әлавә, шәкилдә тәсвир едилмиш әшјалары мүәјјәнләшдирәчәкләрини дә шакирдләрә тапшырырам. Тапшырығын јеринә јетирилмәсиндә бүтүн синиф фәал иштирак едир, һәр шакирд даһа чох әшја—исим көстәрмәјә чалышыр. Һәмин шәклин материалы әсасында шакирдләр исимләри мүәјјәнләшдирирләр. Сонра да һәмин исимләри чүмләләр ичәрисиндә ишләдирләр.

«Сифәт» бәһсини кечәркән мәзмунча ушаглара јахын олан «Кәнддә баһар» шәклини синфә кәтиририм.

Ушаглар шәклә диггәтлә бахырлар, сонра да орада тәсвир едилән әшјалары мүәјјәнләшдирир вә фикирләшиб онлара ујғун сифәтләр сөјләјирләр.

Исимләрә мүвафиг сифәтләрин мүстәгил олараг тапылмасы нәинки грамматик материалларын даһа јахшы мәнимсә-

нилмәсинә, һәмчинин шакирдләрин нитг инкишафына көмәк едир, онларын сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир.

Шакирдләр мәним тәклифим үзрә шәклин мәзмунуна аид вә ичәрисиндә сифәт олан бир нечә чүмлә тәртиб едирләр. Дүзкүн гурулмуш чүмләләри бир шакирд јазы тахтасына, галан шакирдләр исә мәним тәклифимлә дәфтәрләринә гејд едирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шәкил дәрси даһа чанлы вә мараглы едир, бу заман шакирдләр јени материалы дәриндән мәнимсәјирләр. Грамматик мөвзунун өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилмиш бу пријом, кәләчәкдә һәмин шәкил үзрә апарачағым инша јазыја да көмәк едир.

Дәрс нә гәдәр јахшы кечсә дә газанылмыш билик јада салынмазса, шакирдләр ону тез унудурлар. Мәһз она көрә дә мән јени өјрәдәчәјим һәр һансы грамматик мөвзуну кечдијим материалларла әлагәләндирирәм. Бурада мән кечилмиш материалы садә тәкрар кими дејил, мүәјјән дәрәчәдә дәјишилмиш, марағлы формада апарырам. Белә тәкрара исә ушагларын диггәти даһа чох чәлб олунур. Беләликлә, јени өјрәниләчәк материала даһа чох мараг ојаныр, шакирдләрин дәрсдә фәаллығы даһа да артыр.

Бә'зән грамматик материалын өјрәнилмәси вә ја тәкрары илә әлагәдар олараг дәрсдә карточкалар да тәтбиг етмәјә чалышырам. Мәсәлән, V синифдә «Әвәзлији» кечәркән дәрсдә мүстәгил ишин бу нөвүндән ашағыдакы кими истифадә едирәм.

Һәр ушаг она дүшән карточка үзәриндә мүстәгил ишләјир. Карточкаларда исә ичәрисиндә әвәзлијин мүхтәлиф нөвләри олан чүмләләр јазырам. Бу мәгсәдлә дә бә'зән синифдә вә синифдәнкәнар охунмуш әсәрләрдән дә чүмләләр сечирәм.

Сечиләчәк чүмләләрин јени мөвзунун тәләбләринә мувафиг олмасыны вә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә көстәрәчәји мүсбәт тә'сири дә нәзәрә алырам.

Карточканы алан шакирд орадакы чүмләни дәфтәринә јазыр, әвәзлијин алтындан хәтт чәкир вә онун нөвүнү јанында (мө'тәризәдә) көстәрир.

Ушаглар мүстәгил олараг тапшырығы јеринә јетирирләр. Сонра исә мән тапшырығын нечә јеринә јетирилдијини јохлајырам.

Бир шакирд јаздығы чүмләни охујур, әвәзлији вә онун нөвүнү көстәрир. Бу просесдә бүтүн синиф фәал иштирак едир.

Әкәр тәһлил заманы һәмин шакирд сәһв бурахмышдырса, мәним тәклифимлә шакирдләр онун сәһвини дүзәлдирләр.

Башга нитг һиссәләринин тәдрисиндә вә тәкрарында да белә карточкалардан бә'зән јазылы вә бә'зән дә шифаһи истифадә едирәм. Бу иши елә тәшкил едирәм ки, һәр бир шакирдә һәр дәфә јени карточка дүшсүн.

Карточка үзәриндә иши VI—VII синифләрдә дә мүвәффәгијјәтлә давам етдирирәм.

VII синифдә «Табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмләнин нөвләри» һаггында верилмиш билији тәкрар етмәк вә онун нечә мәнимсәнилдијини јохламаг үчүн һәр үч-дөрд карточкада табели мүрәккәб чүмләнин бир нөвүнү јазырам.

Карточкалары синифдәки шакирдләрин сајына көрә габагчадан һазырлајырам. Дәрсдә һәмин карточкалары шакирдләрә пајлајырам, һәр карточкада исә шифаһи изаһ олунмаг үчүн мүәјјән тапшырыг верирәм. Карточкалары алан шакирдләр мүстәгил олараг чүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирир вә гурулушуна көрә тәһлил едирләр. Чағырылмыш шакирд исә өз чүмләсини охујур, лакин онун нөвүнү көстәрмир вә ону тәһлил етмир.

— Кимдә бу нөв чүмлә вар?—дејә шакирдләрдән сорушурам. Шакирдләр әл галдырырлар. Карточкаларын нөмрәси мүәјјәнләшдирилир. Әкәр нөмрә дүзкүн көстәрилмишдирсә (нөмрәни мән өз күндәлик планымда гејд едирәм), демәли, шакирд будаг чүмләнин нөвүнү дүзкүн мүәјјән етмишдир.

Бундан сонра исә биринчи чағырылмыш шакирд өз чүмләсини учадан охујур вә онун гурулушча нөвүнү тәһлил едир. Галан шакирдләр исә һәмин нөвдән олан чүмләләрини анчаг сәссиз охумаға вә тәһлил етмәјә башлајырлар. Бу гајда илә дәрсдә бу иш мүстәгил олараг давам етдирир вә баша чатдырырам.

Бу үсулу тәтбиг етмәклә мән дәрси даһа чох ушагдан сорушмаға наил олур, будаг чүмләни нисбәтән зәиф тәһлил едәнләри мүәјјәнләшдирирәм. Буна чәми 8 дәгигә вахт сәрф едирәм, бүтүн шакирдләр кәркин диггәтлә вә бөјүк марагла синифдә ишләјирләр.

Јүксәк мүвәффәгијјәт уғрунда мүбаризәдә унутмаг олмаз ки, бә'зи шакирдләр өзүнү јохлама вәрдишләринә малик ол-

мурлар. Белә шакирдләрин сәһвләри әсасән онунла изаһ едилир ки, онлар өзләрини јохламырлар. Бу, ән чох зәиф шакирдләрә аид олур. Бә'зән тез-тез белә һаллара раст кәлирик: шакирд сөзү јазаркән сәһв бурахыр, лакин она јаздығыны јохламағы тәклиф етдикдә о, тез сәһвини дүзәлдир, бу вә ја дикәр орфограм һаггында дүзкүн изаһат верир. Мәһз она көрә дә синифлә ишләркән, мән һәр шакирдин хүсусијјәтини өјрәнир, буну нәзәрә алараг, ајры-ајры шакирдләрлә мүвафиг иш апарырам. Бу мәгсәдлә дә шакирдләрә фәрди тапшырыглар верир, әлавә мәшғәләләр кечирәм. Әлавә мәшғәләләрдә програмын шакирдләр тәрәфиндән зәиф мәнимсәнилән бөлмәләри үзрә дә иш апарырам.

Дәрсдә чари билијин һесаба алынмасы да мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Мән бә'зән гүввәли шакирдләрин чавабларыны дүзәлтмәји зәиф шакирдләрә тәклиф едирәм, зәиф ушагларын ујғун чавабларыны исә гијмәтләндирир, ја да тә'рифләјирәм. Беләликлә, шакирд өз гүввәсинә инанмаға, јолдашынын чавабларындакы нөгсанлары дүзәлтмәк үчүн әл галдырмаға сә'ј көстәрир. Шакирдләрдә өз гүввәләринә инам һиссинин тәрбијә едилмәсинин мүһүм әһәмијјәтини нәзәрә алараг, гүввәли шакирдләрин чавабларында бурахылмыш нөгсанлары дүзәлтмәк үчүн зәиф шакирдләри јазы тахтасы гаршысына чағырырам.

Беләликлә, дәрси үрәкдән динләјән, лакин сакит отуран ушаглары данышмаға, чаваб вермәјә мәчбур едирәм.

Адәтән, зәиф шакирддә нитг дә зәиф олур. Мәһз она көрә дә белә шакирдләр чаваб верәркән мән онларын дүзкүн чүмлә гурмаларына, нитгләринин ардычыллығына, мәнтигилијинә наил олмаға сә'ј көстәрирәм.

Мән һәмишә шакирдләрдән ән ади јазылары белә, тәмиз, сәлигәли, савадлы јазмағы тәләб едирәм. Јазы ишләрини гијмәтләндирәркән мәзмун вә савадла јанашы, онларын тәмизлијини, сәлигәли олмасыны да нәзәрә алырам. Әкәр ифадә вә иншада шакирд чох сәһв бурахмышдырса, евдә һәмин јазы ишини јенидән көчүрмәји она тәклиф едирәм. Бу исә шакирдләрдә өз јазы ишләринә мәс'улијјәт һиссини артырыр, онларын јазы савадында олан нөгсанларынын арадан галдырылмасына хидмәт едир.

Шакирдләрин үмуми инкишафында вә савадлы јазы вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсиндә синифдәнкәнар мүталиәнин бөјүк ролу вардыр. Она көрә дә мән илк күндән шакирдләрин мүнтәзәм олараг китаб охумаларына диггәт јетирирәм. Мәктәб китабханасы илә әлагәјә кирәрәк, шакирдләрин сәвијјәләринә ујғун олан китаблары мүәјјәнләшдирир вә бүтүн шакирдләрин китабханаја үзв јазылмасына наил олурам. Һәтта, валидејнләрин көмәјилә евдә шакирдләрин кичик китабхана јаратмаларына да чалышырам.

Синифдәнкәнар оху илә әлагәдар олараг һәр шакирдин ајрыча дәфтәри вардыр. Вердијим көстәриш үзрә шакирдләр охудуглары китаб һаггындакы тәәссүратларыны мүнтәзәм олараг һәмин дәфтәрә гејд едирләр. Һәр ајда бир дәфә һәмин гејдләри дәрсдә вә ја синифдәнкәнар вахтда мүзакирә едирик. Ән јахшы рә'јләр синфин вә ја мәктәбин дивар гәзетинә јазылыр.

Шакирдләрин дүзкүн вә мөһкәм савад вәрдишләринә јијәләнмәси онларын нитг мәдәнијјәтинә дә бөјүк тә'сир көстәрир.

Мән буну дәрс просесиндә нечә јеринә јетирирәм?

Һәр шејдән әввәл, бүтүн шакирдләрдә тәләб олунан мигдарда дәфтәр олмасына (ев дәфтәри, дәфтәр №1, 2 вә с.) чалышырам, дәфтәр гуртардыгдан вә онун нечә апарылмасына үмуми гијмәт вердикдән сонра, шакирдләр анчаг мәним разылығымла јени дәфтәрә кечмәјә башлајырлар. Бир гајда олараг јазы апардығым күнүн сәһәри дәфтәрләри јохлајырам. Мүшаһидә етдијим сәһвләри гырмызы мүрәккәблә һәр шакирдин дәфтәринә јазырам. Бундан әлавә, һәр јазы ишиндән сонра лазым кәлдикдә, дәфтәрдә мүәјјән һәрфләрдән, онларын бирләшмәләриндән дә нүмунәләр јазыр, характерик орфографија сәһвләрини груплашдырыр вә синифдә тәһлил едирәм.

Дәрс илинин илк күнләриндән фәнн мүәллимләри илә (мәсәлән, тарих, чоғрафија, ријазијјат вә б.) әлагәјә кирәрәк, шакирдләрә лүғәтчә тәртиб етдирирәм. Оху дәрсләриндә, тарих, чоғрафија вә һесаб фәнләринин тәдрисиндә тәсадүф едилән чәтин сөзләрин һәмин лүғәтчәјә јазылмасыны шакирдләрдән тәләб едирәм. Һәр рүбдә азы бир дәфә шакирдләрин лүғәт дәфтәрини јығыб јохлајырам. Бу исә шакирдләрдә јүксәк савад уғрунда мүбаризәдә башга фәнн мүәллимләринә көмәк етмәјә имкан верир.

Сәјјад ӘҺМӘДОВ,
Газах рајону Еjналлы кәнд
мәктәбинин мүәллими.

ИСИМ БӘҺСИНИН ДИАЛЕКТ ШӘРАИТИНДӘ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Исим нитг һиссәләри сырасында лүғәт еһтијатынын зәнкинлији е'тибары илә әсас јер тутдуғуна вә әввәлчә тәдрис едилдијинә көрә, һәмин бәһсин диалект шәраитиндә јери кәлдикчә башга нитг һиссәләри илә мүгајисәли шәкилдә тәдриси мүәллимдән зәнкин билик, педагожи усталыг вә методик маһарәт тәләб едир. Белә ки, дил дәрсләриндә тәкчә грамматик гајда вә ганунлары әзбәрләмәклә, јә'ни ону мүчәррәд шәкилдә өјрәтмәклә шакирдләрин нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк вә онларын нитгләриндәки шивә нөгсанларыны арадан галдырмаг олмаз. Она көрә мүәллим һәмишә чалышмалыдыр ки, шакирдләр өјрәндикләри дил фактларындан нитгләриндә дүзкүн вә јерли-јериндә истифадә етмәји бачарсынлар. Бунун үчүн һәр бир дәрсин характериндән асылы олараг, әдәби дилдә шивәјә мәхсус нитги мүгајисәли шәкилдә тәдрис етмәк чох фајдалыдыр.

Шакирдләрин дәрсә олан марағыны даһа да артырмаг вә онларын диггәтини өјрәниләчәк материала чәлб етмәк мәгсәди илә исмин тәдрисинә бирдән-бирә тә'рифлә башламаг дүзкүн дејилдир. Она көрә дә мән индуктив јолла кедәрәк, шакирдләрә ибтидаи мәктәбдә исим һаггында әлдә етдикләри мә'луматы хатырлатдыгдан сонра изаһ едирәм ки, исимләр бизи әһатә едән бүтүн мадди варлыгларын (Елман, Севил, ат, гуш, китаб, торпаг, дағ, јағыш, думан, гар, боран, мүәллим, һәким, чај, дәниз, шәһәр, кәнд, Бакы, Шыхлы вә с.); ејни заманда мә'нәви вә мүхтәлиф мүчәррәд анлајышларын (фикир, хәјал, дүшүнчә, һөрмәт, нәсиһәт, шүур, севки, көзәллик вә с.) адларыны билдирирләр.

Бунлардан шәхс билдирәнләри ким? суалына, башга чанлылара вә чансыз әшјалара аид оланлары нә? суалына, јер—мәкан адларыны билдирәнләр исә һара? суалына чаваб верир. Исим һаггында бу чүр үмуми мә'лумат вердикдән сонра шакирдләрдән бир нәфәринә јазы тахтасында әдәбијјат дәрсликләриндә верилмиш С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндән ашағыдакы бәнди јаздырыб, орада ишләнән исимләри тапдырырам:

Өлмәз көнүл, өлмәз әсәр,
Низамиләр, Фүзулиләр!
Әлин гәләм, синән дәфтәр,
Де кәлсин, һәр нәјин вардыр,
Дејилән сөз јадикардыр.

Шакирдләр һәмин парчада ишләнмиш көнүл, әсәр, Низами, Фүзули, әл, гәләм, синә, дәфтәр, сөз, јадикар исимләрини асанлыгла тапырлар вә елә орадача өзләри әшјанын адыны билдирән сөзләрин исим олмасы тә'рифини сөјләјирләр. Сонра шакирдләрин диггәтини һәмин исимләрә чәлб едиб онлара белә бир суал верирәм:

— Исимләрә фикир верин, көрүн, сиз онлардан һансылары јазылдығы кими тәләффүз етмирсиниз?

Шакирд: мүәллим, биз көнүл сөзүнү конул, јадикар сөзүнү исә једијар кими тәләффүз едирик.

Мүәллим: доғрудур. Ачын орфографија вә орфоепија лүғәт дәфтәрчәләринизи, һәмин сөзләри јазын вә онларын дүзкүн тәләффүзүнү јадынызда сахлајын.

Әшја анлајышлары верән сөзләрин (исимләрин) шакирдләрин нитгләриндә әдәби дилин лексик, грамматик вә тәләффүз нормаларыны позанларыны груплашдырыб, һәмин нөгсанлары арадан галдырмаг мәгсәди илә мүхтәлиф нөвлү чалышмалардан истифадә едирәм. Мәсәлән, исмә аид әтрафлы үмуми мә'лумат вердикдән сонра евә белә бир тапшырыг верирәм:

— Ушаглар, ачын «Мәктәблинин орфографија лүғәти» китабларынызы, адларыны чәкдијим ајаггабы, бәһанә, бојун, вагиә, гују, дивар, сифариш, сөһбәт, тысбаға вә фәрасәт сөзләрини тапыб алтындан хәтт чәкин. Евдә һәмин сөзләрдән јазылышы тәләффүздән фәргли оланлары сечиб орфографија-орфоепија лүғәтләринизә јазын вә һәр биринин габағындан онлары нечә тәләффүз етдијинизи көстәрин; галан сөзләри исә изаһлы лүғәт дәфтәрләринизә јазын вә онларын јерли шивәдә нечә адландыгларыны габағындан көстәрин.

Нөвбәти дәрсдә шакирдләрин һәмин тапшырығы нечә ичра етдикләрини јохларкән мүәјјән етдим ки, демәк олар ки, һамысы орфографија-орфоепија лүғәт дәфтәрләриндә бәһанә сөзүнүн маһна, дивар сөзүнүн дуһар-доһар, сифариш сөзүнүн исмарыч, тысбаға сөзүнүн тосваға, фәрасәт сөзүнүн исә фаса-

рат шәклиндә тәләффүз едилдијини; изаһлы луғәт дәфтәрчәләриндә исә ајаггабы сөзүнүн лафчын, бојун сөзүнүн сүјсүн, вагиә сөзүнүн чуш, гују, сөзүнүн чүлјә, сөһбәт сөзүнүн исә кап кими дејилдијини көстәрмишләр. Зәннимчә һәр бир мөвзунун тәләбинә ујғун олараг, бу чүр чалышмаларын апарылмасы шакирдләрин мүстәгиллијини, фикри фәаллығыны артырыр, ејни заманда онларын нитгләриндә олан шивә нөгсанларынын шүурлу сурәтдә арадан галдырылмасына фәал көмәк едир.

Үмуми вә хүсуси исимләри кечәркән шакирдләрә баша салырам ки, хүсуси исимләр о әшјаларын адыны билдирир ки, һәмин әшјаларын варлығы тәк олсун, јә'ни бир-биринин ејни олмасын. Белә исимләрә инсан ад вә фамилијалары (Елхан, Амалја, Абдуллајев, Вәкилов); тәхәллүс (Низами Кәнчәви, Фүзули, Вагиф, Вурғун); өлкә адлары (Азәрбајчан, Күрчүстан); шәһәр вә кәнд адлары (Бакы, Газах, Салаһлы); дағ, дәниз вә чај адлары (Кәпәз, Казбек, Хәзәр дәнизи, Күр, Араз); идарә вә мүәссисә адлары («Шәфәг» колхозу, «Нефтчи» футбол командасы, «Вәтән» кино-театры); гәзет вә журнал адлары («Коммунист» гәзети, «Пионер» журналы); көј чисимләринин адлары (Зөһрә, Күнәш, Ај); һејванлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн верилән адлар (Бозлар, Мәстан, Алакөз) вә с. дахилдир.

Белә исимләрин баш һәрфи чүмләнин һәр јериндә бөјүк јазылыр. Үмуми исимләр исә ејничинсли әшјанын, јә'ни варлығы чох олан әшјанын үмуми адыны билдирир. Мәсәлән, инсан, дәниз, кәнд, шәһәр вә колхоз дедикдә, мүәјјән бир шәхс, мүәјјән бир дәниз, кәнд, шәһәр вә колхоз нәзәрдә тутулмур. Әксинә, белә исимләрлә шәхсләр, дәнизләр, кәндләр, шәһәрләр вә колхозлар үмуми шәкилдә дәрк едилир. Хүсуси исимләрдән фәргли олараг, үмуми исимләр јалныз чүмләнин башында бөјүк һәрфлә јазылыр.

Үмумијјәтлә, һәмин мөвзуну бу гајдада изаһ етдикдән сонра шакирдләрин диггәтини бир сыра үмуми вә хүсуси исимләрин тәләффүзүнә вә шивә сөзләри илә әвәзләнмәсинә чәлб едирәм. Бу мәгсәдлә јазы тахтасынын ортасындан ашағы хәтт чәкиб, бир тәрәфдә Һүсејн,Чәбрајыл, Ибраһим, шүшә, араба, перо сөзләрини, о бири тәрәфдә исә көк, хијар, лобја, ачытәрә вә габаг сөзләрини јаздыгдан сонра шакирдләрә тапшырырам ки, биринчи тәрәфдә олан сөзләрин јазылышына диггәт един вә һәмин сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасында олан фәрги көстәрин. Шакирдләр һеч бир чәтинлик чәкмәдән Һүсејн сөзүнүн Сөјүн, Чәбрајыл сөзүнүн Чивреил, Ибраһим сөзүнүн Ирваһам—Ивраам, шүшә сөзүнүн үшшә, араба сөзүнүн һарава, перо сөзүнүн исә пере шәклиндә тәләффүз едилдијини сөјләјирләр.

Шакирдләрин көрмә-һәрәки јаддашларыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә һәмин сөзләри бир нечә дәфә јазылдығы кими тәләффүз етдирдикдән сонра орфографија-орфоепија луғәтләринә јаздырыб, онларын јазылышы илә тәләффүзү арасында олан фәрги јадда сахламаларыны тапшырырам. Сонра исә шакирдләрин диггәти јајынмамагдан өтрү һәмин сөзләри силиб, о бири сөзләрин изаһына башлајырам:

Мүәллим: сиз јерли шивә данышығында һәмин исимләри һансы сөзләрлә әвәзләндирирсиниз?

Шакирд: көк сөзүнү зәрдә, хијар сөзүнү күлбәсәр, лобја сөзүнү бүлүрчүк, ачытәрә сөзүнү годер, габаг сөзүнү исә кадој кими ишләдирик.

Мүәллим: һәмин сөзләрин мә'насы һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә анлашылырмы?

Шакирдләрдән бир нечәси: хејр. Мүәллим, һәмин сөзләри башга рајонда вә шәһәрдә јашајан адамларын јанында нитгимиздә ишләдәндә: «О дедијин сөзләрин мә'насы нәдир?»—дејиб бизә күлүшүрләр.

Мүәллим: демәли, һәмин сөзләрин мә'насы һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә анлашылмадығы үчүн белә сөзләр јалныз бир шивәјә мәхсус олур ки, бунлар да анчаг һәмин шивәнин нүмајәндәләри тәрәфиндән анлашылыр. Она көрә дә әдәби дилин лексик вә тәләффүз нормаларыны позан белә сөзләрин нитгдә ишләнмәсинә һеч бир еһтијач јохдур.

Изаһатым шакирдләрә ајдын олдуғуна көрә һәмин сөзләри изаһлы луғәт дәфтәрчәләринә јаздырыб, әдәби дилдәки шәкилдә јазылы вә шифаһи нитгләриндә ишләтмәләрини тапшырырам. Шакирдләрин мүстәгиллијини вә фәаллығыны инкишаф етдирмәк, ејни заманда нитгләриндәки шивә нөгсанларыны арадан галдырмаг мәгсәди илә дәрс вә дәрнәк мәшғәләләриндә бир сыра фајдалы чалышмалар апарырам. Мәсәлән, шакирдләрин грамматик чалышма дәфтәрләринә гәсдән тәләффүзчә нөгсанлы олан вә тәркибиндә јерли шивәјә мәхсус сөзләр ишләнән тәхминән ашағыдакы характерли чүмләләр јаздырырам. Сонра һәмин чүмләләрин тәркибиндә олан шивәјә мәхсус тәләффүз вә лексик нөгсанлары дүзәлтмәләрини тапшырырам:

1. Чивреил пәрәсини доһара сүртдү.
2. Шајынын шаггадан сураты гызармышды.

3. Сәһнә хала өзүнә тәзә кәмәрчин-теллофу алды.
4. Анам бир тәскаваф шывырт пиширмишди вә с.

Шакирдләр һәмин чүмләләри орфографик вә орфоепик тәләбә әсасән дәјишдириб:

1. Чәбрајыл пероснну дивара сүртдү.
2. Шаһинин шахтадан сифәти гызармышды.
3. Сәкинә хала өзүнә тәзә дон-кофта алды.
4. Анам бир газан һорра биширмишди,—шәклиндә јаздыгдан сонра морфоложи тәһлил едирләр ки, бу да онларын нитгиндә олан шивә нөгсанларынын шүурлу сурәтдә арадан галдырылмасына мүсбәт тә'сир көстәрән ән јахшы васитәләрдән биридир.

Тәк вә чәм исимләри кечәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, исимләр кәмијјәт е'тибары илә һәм тәк, һәм дә чәм ола биләр. Тәк исимләр ејни әшјанын бирини, чәм исимләр исә ејни әшјанын чохлуғуну билдирир. Чәм исимләри дүзәлтмәк үчүн тәк исимләрин ахырына сон саити галын олдугда лар, инчә олдугда исә ләр шәкилчиләри артырылыр. (Китаб-лар, гојун-лар, алим-ләр, дәфтәр-ләр вә с.). Лакин шифаһи нитгдә һәмин лар, ләр чәм шәкилчиләри сону самитлә битән бир сыра сөзләрә гошулуб каһ дар, дәр, каһ нар, нәр, каһ да рар, рәр шәклиндә јанлыш тәләффүз едилир ки, бу да јазыда орфографик сәһвләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур (бу һал саитлә битән исимләрә аид дејилдир). Сонра јазы тахтасына гыз, көз, гојун, күн, ачар, зәр сөзләрини јазыб изаһатымы давам етдирирәм:

М. — Ким кәлиб һәмин сөзләрә чәм шәкилчиләри артырар?

Ш. — Гыз-лар, көз-ләр, гојун-лар, күн-ләр, ачар-лар, зәр-ләр.

М. — Чәм шәкилчиси гәбул етмиш һәмин сөзләри јазылдығы кими тәләффүз едирик?

Ш. — Хејр, биз һәмин сөзләри гыздар, көздәр, гојуннар, күннәр, ачаррар, зәррәр шәклиндә тәләффүз едирик.

М. — Һәмин сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасында нә кими фәрг вардыр?

Ш. — Биз өјрәндик ки, лар, ләр чәмлик билдирән шәкилчиләрдир. Лакин һәмин шәкилчиләр шифаһи нитгдә јанлыш олараг дар, дәр, нар, нәр, рар, рәр кими тәләффүз едилир.

М. — Демәли, бу вәзијјәт сәһв тәләффүзүн нәтичәсиндә баш вермишдир. Әкәр сиз онлары тәләффүз етдијиниз кими дә јазсаныз онда орфографик чәһәтчә сәһв етмиш оларсыныз. Она көрә дә белә сөзләри јазылдығы кими дә тәләффүз етмәлисиниз. Шакирдләрин нитгиндә шивә нөгсанлары исмин јөнлүк вә тә'сирлик һалларында даһа чох тәсадүф едилдијинә көрә, һәмин һаллары мүгајисәли шәкилдә әтрафлы изаһ едирәм.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, јөнлүк һалын шәкли әламәтләри јерли диалект тәләффүзүндә дә әдәби дилдә олдуғу кимидир, јә'ни бу һалда сону самитлә битән исимләр а, ә; саитлә битән исимләр исә ја, јә шәкилчиләри гәбул едир. (Солмаз-а, Кәрим-ә, Роза-ја, Вәли-јә вә с.). Лакин јерли данышыг дилинин тә'сири нәтичәсиндә сону саитлә битән бир сыра исимләрин сон саити дәјишилир вә илк саитин тәләбинә ујғун шәкилдә тәләффүз едилир (Иса-ја, Иси-јә, Муса-ја, Сона-ја, Сону-ја вә с.). Һәмин сөзләри тәләффүз едилдији кими јазыб көк вә шәкилчијә ајырсаг, онда сөз көкләри һеч бир мә'на билдирмәз (Иси, Мусу, Соно вә с.).

Демәли, бу һал јерли шивә тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә мејдана кәлмиш вә әдәби тәләффүз нормаларынын позулмасына сәбәб олмушдур. Бу нөгсаны арадан галдырмаг мәгсәди илә дәрс вә дәрнәк мәшғәләләриндә морфоложи тәһлилдән, сону саитлә битән исимләри шифаһи вә јазылы шәкилдә һалландырмагдан, хәбәрдарлыглы вә јарадычы имлалардан вә с. чалышмалардан сәмәрәли истифадә едирәм.

Бу чүр диалект хүсусијјәтләрини ислаһ етмәк мәгсәди илә грамматик тәһлилдән, мүхтәлиф нөвлү карточкалардан, јазылы вә шифаһи һалланмалардан, әдәбијјатла әлагәли тәдрисдән вә с. фајдалы тәдбирләрдән мүнтәзәм истифадә едирәм.

Үмумијјәтлә, шакирдләрин нитгиндәки шивә нөгсанларыны арадан галдырмаг мәгсәди илә һәр бир мүәллим, јухарыда көстәрилән тәдбирләри вахтында мүәјјәнләшдириб, өз диалект шәраитинә тәтбиг етсә, бир сөзлә өзүнә әзијјәт вериб ишә вичданла јанашса, бу шәрәфли ишин өһдәсиндән асанлыгла кәлә биләр.

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ,
Ҹәбрајыл рајону, Һоровлу орта
мәктәбинин мүәллими.

ДИДАКТИК ОЈУНЛАРДАН СОРҒУ ВАСИТӘСИ КИМИ ИСТИФАДӘ ЕТМӘК ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Тә'лим ишинин мүрәккәб мәсәләләриндән бири дә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин ҹари һесаба алынмасыдыр. Билик, бачарыг вә вәрдишләрин һесаба алынмасы һәр нә гәдәр дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил едиләрсә, тә'лим кејфијјәтинин дә о нисбәтдә јүксәләҹәји шәксиздир.

Сорғуда јүксәк нәтиҹә әлдә етмәк мәрамы, һеч шүбһәсиз, мүәллимдән мөвҹуд сорғу үсулларындан сәмәрәли истифадә етмәклә јанашы, јени-јени мүтәрәгги сорғу үсул вә васитәләри арајыб тапмағы тәләб едир. Тәҹрүбә көстәрир ки, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә мүвәффәгијјәтин һесаба алынмасында шифаһи (фәрди вә фронтал), јазылы (вә онун ајры-ајры нөвләриндә) вә әмәли-тәҹрүби јохлама типли сорғу үсулларындан истифадә едилдији кими, ејни мәгсәдә бә'зи сорғу васитәләриндән дә истифадә етмәк мүмкүндүр. Бу ҹүр сорғу васитәләриндән бири дидактик ојунлардыр.

Дидактик ојунлар өз мәзмун вә формаларына көрә чох мүхтәлифдир. Бу ҹүр ојунларын: тапмача, «сеч, көстәр», «ејни көкдән дүзәлт» вә с. кими ән садә нөвләриндән ибтидаи мәктәб курсунда шакирдләрин идрак фәалијјәтләринин инкишаф етдирилмәсиндә истифадә олунур.

Кроссворд, шарад, криптограм, ребус вә с. кими бир груп дидактик ојунлар да вардыр ки, бунлардан һеч заман тәдрисин кедишиндә истифадә олунмур. Бу гисим ојунлардан әсасән дәрсдәнкәнар вахтларда, истираһәт күнләри вә әјләнҹә саатларында мүхтәлиф мәгсәд үчүн истифадә олунур. Лакин дидактик ојунларын елә нөвү дә вардыр ки, онлардан дәрсдә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин ашкар едилмәси васитәси кими истифадә етмәк олар вә лазымдыр.

Әлбәттә, дидактик ојунлардан сорғу васитәси кими истифадә етмәк тәшәббүсү өз-өзүнә белә бир суал доғура биләр:

— Тә'лимдә өзүнү доғрултмуш бир сыра сорғу үсуллары

мөвҹуд олдуғу һалда, дидактик ојунлардан да сорғу васитәси кими истифадә етмәк еһтијаҹы һарадан доғмушду?

Дидактик ојунлардан сорғу васитәси кими истифадә етмәк ики әсаса көрә лазым кәлир.

Биринҹиси, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин јохланмасы һәр дәфә тәфтиш, рәсмијјәт характери дашыдыгда шакирдләрдә нә исә дахили бир сыхынты јарадыр; онлар бу просесдән кизләнмәјә мејл көстәрирләр. Лакин дәрсин характер вә тәләбиндән асылы олараг дидактик ојунлардан да арабир сорғу васитәси кими истифадә етдикдә шакирдләрдә тәдриҹән биликләрини ҹәсарәтлә тәгдим етмәк вә сорғунун кедишиндә фәал иштирак етмәк вәрдишләри ашыланмыш олур.

Икинҹиси, дидактик ојунлар өзлүјүндә күтләви характер дашыјыр. Ојунун бу күтләви характери исә ејни заманда бүтүн синиф шакирдләринин билик вә бачарыгларыны ашкар етмәјә имкан верир.

V—VIII синифләр үзрә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә сорғу васитәси кими истифадә етдијим дидактик ојунлардан бирини мән шәрти олараг грамматик естафета адландырырам. Бу нөв дидактик ојундан әсасән бүтүн нитг һиссәләринин гурулушу вә мә'нача нөвләри, сөзләр арасында әлагә вә тә'јини сөз бирләшмәләри вә с. кими мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар истифадә едирәм. Мәсәлән, VI синифдә тә'јини сөз бирләшмәләри мөвзусунун јохлама типли ахырынҹы дәрс мәшғәләсиндә конкрет олараг грамматик естафета ојунундан ашағыдакы шәкилдә истифадә едирәм.

Ојуна һазырлыг мәгсәди илә нөвбәтчи шакирди чағырыб тапшырыг верирәм ки, синиф јазы тахтасыны үч бәрабәр һиссәјә бөләрәк I һиссәнин башлығында I нөв, 2-ҹи һиссәнин башлығында II нөв вә 3-ҹү һиссәнин башлығында исә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри сөзләрини јазыб үстүнү өртүклә өртсүн.

Мәшғәлә заманы ев тапшырыгларынын јохланмасындан (сорғу ишини битирдикдән) сонра, јазы тахтасынын өртүјүнү көтүрүб, бөлүнмүш һиссәләри шакирдләрә тәгдим етмәклә изаһ едирәм ки: 1-ҹи сырада отуран шакирдләр I нөв, 2-ҹи сырада отуран шакирдләр II нөв вә 3-ҹү сырада отуран шакирдләр исә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид јазы тахтасынын мүвафиг парчаларында нүмунә јазмалыдырлар. Һәр үч сыра шакирдләри ејни заманда, чағырыш көзләмәдән, нөвбә илә бир-бирини әвәз етмәклә ишә башламалыдырлар.

Нүмунә јазан һәр үч шакирддән бир нәфәри тәләсмәдән

нүмунә көстәрдији тә'јини сөз бирләшмәләринин әсас әламәтини учадан комментари етмәлидир. Тәләби тез вә сәһвсиз јеринә јетирән сыра шакирдләри ојунун галиби һесаб едиләчәкдир. Бунунла белә, чавабда фәргләнән шакирдләр гијмәтләндириләчәкләр.

Әлбәттә, ојунун кедиши заманы сәһвә јол верән шакирдләр дә олур. Бу һалда мән һәмин шакирдләрин чавабына өз сыра јолдашларынын тәсһиһини тәшкил едир вә нәтичәләри үмумиләшдирирәм.

Грамматик естафета ојунуну шакирд дәфтәри үзрә дә апармаг мүмкүндүр. Мәсәлән, VII синифдә хүсусиләшмә мөвзусу илә әлагәдар дәфтәр үзрә һәмин ојуну ашағыдакы гајдада тәшкил едирәм.

Шакирдләрә тапшырыг дәфтәрләрини ачдырыб, старта һазыр вәзијјәтдә олмағы тапшырырам. Изаһ едирәм ки, мән хүсусиләшмәнин һансы нөвүнүн адыны чәксәм, дәрһал сиз дәфтәриниздә һәмин нөв хүсусиләшмә ишләнмиш бир бәдии чүмлә јазын. Ким чүмләни тез јазыб гуртарса, ичазә истәмәдән һәмин нөв хүсусиләшмәнин һансы васитәләрлә хүсусиләшдијинә даир учадан изаһ вериб ардынча јаздығы чүмләни охусун.

Сәһв нүмунә көстәрән шакирди мүәллим башгасы илә әвәз едәчәкдир. Бу ојунда да ким верилән тәләби тез вә дүзкүн јеринә јетирсә, ојунун галиби һесаб едиләчәкдир. Беләликлә, хүсусиләшмәнин бир нөвүнә аид тәләб јеринә јетирилдикдән сонра, синиф гаршысында хүсусиләшмәнин башга нөвүнә аид тәләб дурмагла ојун давам етдирилир. Бу јолла мән шакирдләрин конкрет мөвзулар үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрини һәм һесаба алыр, һәм кәсир билицкләрини бәрпа едир, һәм дә газандыглары билицкләри јаддашларында мөһкәмләндирирәм.

Сорғу васитәси кими истифадә етдијим дидактик ојунлардан бирини дә шәрти олараг орфографик лото адландырмаг олар. Орфографик лото ојунундан мән сырф орфографик мәзмун дашыјан мөвзуларын тәдриси заманы истифадә едирәм. Бу јолла конкрет мөвзулар үзрә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини һесаба алмагла бәрабәр, онларын әввәлләрдә өјрәндикләри орфографик гајдаларла әлагәдар мүвәффәгијјәтләрини ашкар едирәм. Мәсәлән, V синифдә «мүрәккәб сөзләр»ин тәдриси илә әлагәдар шакирдләрин һәм мүрәккәб сөзләрин јазылышына аид орфографик билицкләрини, һәм дә әввәлләрдә өјрәндикләри бә'зи орфографик гајдалары нечә

јадда сахламаларыны јохламаг үчүн орфографик лото ојунундан истифадә едирәм. Бунун үчүн әввәлчәдән синиф шакирдләринин мигдарына мүвафиг олараг лото вәрәги—карточкалар һазырлајырам. Һәмин карточкалар тәхминән ашағыдакы мәзмунда олур.

Тәркибиндәки сөзләри бир вурғу илә дејилән мүрәккәб сөзләр...	Биринчи вә ја икинчи һечасындакы саити узун тәләффүз едилән сөзләр...	Гоша самитли сөзләр...	Сону г илә битән сөзләрә саитлә башланан шәкилчи артырылмыш сөзләр...	Мүхтәлиф гоша саитли сөзләр...
Ејни сөзүн тәкрарындан дүзәлән мүрәккәб сөзләрин ортасында ба, бә вә һа сөзү кәлдикдә...	Ад, фамилија вә ата адлары...	Ики вә артыг көклү мүрәккәб сөзләр бир вурғу илә дејилдикдә...	Биринчи һечасы бир һәрфдән ибарәт олан сөзләр...	Тәркибиндәки сөзләри мүхтәлиф вурғу илә дејилән мүрәккәб сөзләр...
Аһәнк ганунуна табе олмајан сөзләр...	Мәркәзи идарә вә тәшкилат адлары билдирән сөзләр...	Бир-биринә јахын мә'налы сөзләрдән дүзәлән мүрәккәб сөзләр...	Әкс мә'налы сөзләрдән дүзәлән мүрәккәб сөзләр...	Әсас вә шәкилчидән ибарәт сөзләр...

Азәрбајчан Дөвләт Университети, ана, гоһум-гардаш, ишимиз, кечә-күндүз, үзбәүз, гәһрәман, Ч. Чаббарлы, Дашкәнд, тогга, сәадәт, әлүзјүјан, балығын, мә'рузә, Көј кәл.

Сорғу заманы лото вәрәгләрини шакирдләрә пајлајыб ојунун кечирилмәси гајдасыны ашағыдакы шәкилдә онлара изаһ едирәм:

— Ушаглар, көрдүјүнүз кими, карточканың ајры-ајры ханәсиндә мүхтәлиф орфографик шәртләр вә ашағысында исә мүхтәлиф сөзләр јазылмышдыр. Сиз вәрәгин ашағысындакы сөзләр ичәрисиндән ханәләрдәки орфографик шәртләрә нүмунә олан сөзләри сечиб өз ханәсинә јазмалысыныз. Ојуну ичра едәркән парталарын сол тәрәфиндә отуран шакирдләр јалныз ханәләрдәки орфографик шәртләри тамамлајараг охумалы. (Мәсәлән, тәркибиндәки сөзләри бир вурғу илә дејилән мүрәккәб сөзләр битишик јазылыр) сағ тәрәфдә отуран ша-

кирдләр исә дәрһал вәрәгин ашағысындакы сөзләр ичәрисиндән охунмуш орфографик шәртә нүмунә олачаг сөзү сечиб учадан демәлидир. (Мәсәлән, Дашкәнд). Синиф һәмин нүмунәнин дүзкүнлүјүнү тәсдиг едәрсә, һамы о сөзү мүвафиг ханәдә өз јеринә јазмалы. Ојун бу гајда илә ахырадәк давам етдирилмәлидир. Орфографик шәртә нүмунә көстәрмәк тәләбини тез вә дүзкүн јеринә јетирән шакирдләр ојунун галибләри һесаб едиләчәкдир.

Дәрсдә сорғу васитәси кими истифадә етдијим дидактик ојунлардан бири дә «5» ал сорғу-ојунудур.

Русија мәктәбләринин тәчрүбәсинә әсасән апардығым бу нөв сорғу-ојун шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини һесаба алмагда даһа әлверишли васитәдир.

VII синифдә садә чүмләнин тәдриси илә әлагәдар олараг апардығым «5» ал сорғу-ојунуна һазырлыг олараг әввәлчәдән тәхминән ашағыдакы шәкилдә плакат һазырлајырам.

«5» ал

I

1. Садә чүмләнин һансы нөвләри вардыр? Мисал көстәр.
2. Бүтөв чүмләнин нөвләрини мисаллар үзрә изаһ ет.
3. Көзәлдир, чүмләсинин нөвүнү тә'јин едәрсәнми?
4. Шәхсли вә шәхссиз чүмләләрин мә'на фәргини изаһ ет.
5. Шәхссиз чүмләјә бир нүмунә јазыб синтактик тәһлил апар.

II

1. Верилмиш чүмләни тамамлајыб, гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә дүзәлт: дејирләр Короғлу...
2. Адлыг чүмлә нәјә дејилир? Мисал көстәр.
3. Мүбтәдадан ибарәт бир јарымчыг чүмлә де вә онда фонетик тәһлил апар.
4. Үзејир Һачыбәјов ушагларын аилә тәрбијәсинә хүсуси фикир верирди,—чүмләсинин үзвләринә көрә схем тәһлилини вер.

Әввәлчәдән һазырланмыш бу мәзмунлу плакаты сорғу заманы јазы тахтасынын јанында асыр, ејни заманда ики шакирди габаға чағырырам. Шакирдләрдән биринин плакатын биринчи бөлмәсиндәки суаллара, о биринин исә плакатын икинчи бөлмәсиндәки суаллара чаваб верәси олдугларыны ајдынлашдырырам. Әлавә олараг изаһ едирәм ки, шакирдләрдән бири суаллардан биринчијә чаваб верән заман, о бири шакирд өз суалы әтрафында фикирләшмәли вә биринчи шакирд сөзүнү битирән кими дәрһал о, өз суалыны изаһ етмәлидир; икинчи шакирд сөзүнү битирдикдә исә јенә нөвбә илә биринчи чаваб вермәлидир. Ојун плакатдакы суаллар битәнәдәк давам етдирилмәлидир. Ким она тапшырылмыш суаллара дүзкүн вә јубанмадан чаваб верәрсә, һәмин шакирд ојунун галиби һесаб едилир.

Әлбәттә, чағырылмыш шакирдләрдән бири плакатын бир вә ја икинчи бөлмәсиндәки суаллара чаваб верә билмәсә, башга шакирдләри ишә чәлб едирәм. Әкәр шакирд суалларын изаһында кичик сәһвләрә јол верәрсә, о һалда дүзәлиш вермәк үчүн башга шакирдләрдән чаваб истәјир вә алынан чаваблары үмумиләшдирирәм.

Көрүндүјү кими, «5» ал сорғу-ојуну јалныз шакирдләрин кечмиш дәрсә аид биликләрини дејил, нисбәтән әввәлләрдә өјрәндикләрини дә ашкар етмәјә имкан верир. Бу чүр ојунлар васитәсилә һәтта шакирдләрин рүб әрзиндә өјрәндикләри биликләри һесаба алмаг мүмкүндүр.

Сорғу васитәси кими истифадә едилән бу чүр дидактик ојунларын һазырланмасы мүәллимин хејли вахтыны алса да, һәр һалда шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини һесаба алмагда она јахын көмәкчидир. Сорғунун сәмәрәлилијинә көмәк едән бу чүр васитәләрдән истифадә етмәк шүбһәсиз, ишимизә хејли фајда верә биләр.

III. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Дурсун МӘММӘДОВ,
Јевлах шәһәриндәки М. Ф. Ахундов адына 1 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

«МЕҺМАН» ПОВЕСТИНИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ДҮЗЛҮК, ДОҒРУЧУЛУГ ВӘ МӘ'НӘВИ САФЛЫГ ӘХЛАГ КОДЕКСИНИН АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Совет мә'нәви аләмини әһатә едән әхлаг нормалары ичәрисиндә мә'нәви сафлыг, доғручулуг вә дүзлүк хүсуси јер тутур. Бу мүһүм хүсусијјәт Сов.ИКП Програмында мүәјјән едилмиш јаш әхлаг нормаларындан бирисидир. Һазырда Коммунист Партијасы коммунизм идејаларынын дүзкүнлүјүнә инам бәсләјән, бу тәмиз вә саф идејаны һәјата кечирмәјә чалышан адамлар јетишдирмәји коммунизм гуручулуғунун шәртләриндән һесаб едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән орта мәктәбин X синфиндә тәдрис олунан халг јазычысы С. Рәһимовун «Меһман» повести имкан верир. Чүнки вичдан тәмизлији, доғручулуг вә дүзлүк бу повестин әсас лејтмотивини тәшкил едир.

Бүтүн әсәр боју дахили тәмизлик уғрунда кедән мүбаризәнин шаһиди олурсан. Изаһ едирәм ки, Меһман тәмиз бир аиләдә бөјүмүшдүр. Совет һөкумәтинин јолунда чан вериб өлән атасы Мурад кишинин арвады Хатуна вәсијјәти бу олмушдур ки, бөјүјәндә Меһмана десин ки, јени халг һөкумәтини көз бәбәји кими горусун. Һәлә илк јашларындан Меһманын гулағында алнычачыг олмағы, ләкәли олмамағы, бир сырға едиб асырлар.

Онун мүәллими Мәликә ханым она дејир: «Һансы ишдә олурсанса ол, тәк бир сән өзүн билсән belә мә'нәвијјатыны күн кими саф вә парлаг сахла! Һеч заман бир балача нөгтә гәдәр дә олса белә үрәјини ләкәләмә». Бу сөзләр Меһманы тамамилә јериндән ојнадыр.

Өз мә'нәви анасы Мәликә ханыма дејир: «Анама гәти сөз верирәм». Меһман вә'динә вичданла әмәл едир. Дахили тәмизлик вә вичданы сафлыг онун өмрүнүн ләјагәт мејданы олур. Мүәллиминин «ләкә инсаны чүр'әтсиз едәр», «башыны ашағы едәр», «адамы тәри ичиндә боғар», «раһат јухусуну көјләрә чәкәр» сөзләри онун һеч вахт јадындан чыхмыр.

Ајдынлашдырырам ки, Меһман һүгугшүнас олмаг истәјир. Һәм ганунун, һәм дә инсан һүгугунун кешијиндә дурмаг истәјир. Тәмиз чөрәк, тәмиз ад, онун үчүн гызылдан да гијмәтлидир.

Јазычы коммунизм гуручусунун бүтүн көзәл әхлаги сифәтләрини Меһманын симасында чәмләшдирмишдир. Чәмијјәтимизә сәдагәт вә инамла хидмәт едән шәхсләр доғручулуг вә дүзлүјү өзләринин али принсипи һесаб едирләр. Меһман да белә али принсипин бајрагдарыдыр.

Тәһлил едирәм ки, Меһманын тәмиз, аличәнаб дујғулары Шәһла ханым вә онун гызы Зүлејханын натәмизлик торуна илишир. Онун тәмиз сүдүнә гара милчәкләр дүшүр вә үрәјини буландырыр. О, Зүлејха илә јахынлашаркән һеч бир јабаны мәгсәд күдмүр. Меһман Зүлејханы театрдан евләринә өтүрәркән белә, кечә вахты гыз ушағыны тәк бурахмаг олмаз, ону сағ-саламат евләринә өтүрмәк лазымдыр, фикри илә һәрәкәт едир. Бу иши өзүнүн мә'нәви борчу һесаб едир.

Лакин кет-кедә үрәјини синәсинин алтында кизләтмәји бачармајан Шәһла ханымын тору дәринләшир, Меһман Зүлејха илә евләнир. Һәјатын мә'насыны вә көзәллијини намуслу әмәкдә көрән Меһман али мәктәби гуртардыгдан сонра ганунун ән чох позулдуғу узаг бир рајона көндәрилмәсини хаһиш едир.

Изаһ едирәм ки, ушаглар доғручул адамларын сөзү илә ишинин бир кәлмәси демәкдир. Әсәрин бир јериндә университетин катибәси дејир ки, сизи Шәһла ханым телефона чағырыр, Меһман Шәһла ханымла данышмаг истәмир. Катибә дејир ки, ичазә верин ки, дејим бурада јохдур. Меһман дејир ки, ахы јалан демәк олмаз. Мән бурадајам. Бу о демәкдир ки, о һеч вахт адам алдатмамышдыр вә буну бачармыр.

Меһман прокурор көндәрилдији рајонда да фәһлә Мурад аиләсинин принсипләри позулмушдур. Намуслу бир һүгугшүнас кими ишләмәк бурада чәтиндир. Совет ганунлары амансыз дәрәчәдә тәһриф олунур. Ганунун кәсәрли гылынчынын ағзы корлашмышдыр. Мүстәнтиг Муртузов һәлә ондан да дәһшәтли олан Галошлу адам илк күнләрдән бөјүк маниәјә чеврилирләр.

Сәдагәтли вә доғручул адамлар ичтимаи мүлкијјәти, халг малыны көз бәбәји кими горумалыдыр. Ичтимаи мүлкиј-

јәтә гајғы һәр бир намуслу вәтәндашын шәрәфли борчудур.

Одур ки, Меһман өз ишинә халг малыны оғурлајан, рүшвәтхор РИК сәдри Камиловдан, кооператив анбардары Мәммәдхандан башлајыр. Конфликтләр кет-кедә кәркинләшир. Мүбаризәдә тәчрүбәсиз олан Меһман күчлү мүгавимәтә раст кәлир. Бурада бөһтанчы адамлар чохдур. Нечә дејәрләр, јазычынын дили илә десәк Меһман өкүзү галдырыб алтындан бузов чыхардан рајона кәлмишдир. Камилов Меһманы ағзындан сүд ији кәлән ушаға бәнзәдир. Јумуртадан чыхмыш чүчә һесаб едир. Меһмана ајдын олур ки, «сәдагәт һаггы», «вичдан һаггы», «мәсләк һаггы» дејән анбардар Мәммәдхан ән сәдагәтсиз, вичдансыз вә мәсләксиз адамдыр. Галошлу адама Мәммәдханын евинин сирләрини өјрәнирләр. Онун евинә гызыл саат дахил едиб, кәләчәкдә она бөһтан атмаг истәјирләр. Бүтүн бу ишләрдә онлар РИК сәдри Камилова архаланырлар.

Бурадача ајдынлашдырырам ки, Меһманын һәјат јолу Калининин ашағыдакы фикри илә чох сәсләнир. М. И. Калинин демишдир ки, әкәр дүзлүклә әмр етдијини дәрк едәрәкдән һәјат сүрүрсәнсә, онда һәјат сәнә һәм јүнкүл вә һәм дә гәшәнк көрүнәр. Доғрудан да Меһман һәјатыны бу чүр дүзлүк вә көзәллик ганунлары әсасында гурмаг истәјир.

Кәнч һүгугшүнаса совет ганунларынын бәрпасында рајон партија комитәсинин катиби Ваһидов көмәк едир. Меһман бүдрәјәндә, онун голундан Ваһидов тутуб галдырыр. Меһман онун сифәтиндә мүәллимләри Мәликә ханымын, Мәликзадәнин чизкиләрини көрүр.

Ваһидов дејир: «Бизим бүтүн ишләрдә ајна кими тәмиз, ләкәсиз олмаг лазымдыр. Дахили тәмизлик, дахили гүввә алынмаз бир истеһкамдыр».

Меһман өз дедији кими ингилабын бәһрәсини оғрулардан, рүшвәтхорлардан, бөһтанчылардан горујур, манеәләри арадан көтүрүр. Анасы Хатун хала дејир ки, ләкәли султан олмагданса, ләкәсиз чобан олмаг јахшыдыр. Алны дамғалы адам, гулағы дамғалы һејвандан писдир. Меһман һәмишә кечә дә, күндүз дә фикирләшир ки, мән бураја тәмизлик вә ганун үчүн кәлмишәм. Мән һәр заман алныачыг, үрәји тәмиз олмалыјам.

Меһманын бу чүр мә'нави сафлығы, тәмизлији истәр-истәмәз арвады Зүлејхаја тә'сир едир. Галошлу адам сааты она верәндән сонра, о, һәјәчанлы һиссләр кечирир. Вүчуду сарсылыр. Бир парча гызыл саат од олуб ону јандырыр. Зүлејха е'тираф едир ки, Меһман чох тәмиз адамдыр. Зүлејха анасы Шәһлә ханыма дејир:

— Горхурам тәмиз адымыз көмүр кими гаралсын.

Коммунист әхлагы һәр чүр ријакарлыға, јаланчылыға дүшмәндир. Коммунист әхлагы тапшырылмыш иш үчүн мәс'улијјәт дашымағы ән јахшы мә'нәви кејфијјәт һесаб едир. Меһман мәһз белә өз ишинә вичдан вә мәс'улијјәтлә јанашан бир сурәтдир. Онун әгидәсинә һаким олан будур ки, «дүз әјрини кәсмишдир». Елә исә нә үчүн доғрулуғун тәрәфиндә олмајасан. Меһман дүшүнүр ки, өзү рүшвәтә кедән бир һүгуг ишчиси, оғру вә рүшвәтхорлара гаршы һансы бир дахили чәсарәтлә мүбаризә апара биләр?

Тәһлил едирәм ки, Меһман мүбариз Ленин чағырышына чәсарәтлә әмәл едир. Туфејлиләри бәшәријјәтин туллантылары, чәмијјәтин чүрүмәкдә олан нүмајәндәләри сајараг, социализмин әзәмәтли бинасыны бу төр-төкүнтүләрдән тәмизләјир. Меһман рајон кәнчләри гаршысында етдији мә'рузәсиндә дејир:

— Бизим јени адамларымыз, јени әхлагла тәрбијә олунмалыдырлар, онлар јалтаглыгдан, хәсисликдән, пахыллыгдан, намәрдликдән, икиүзлүлүкдән, фитнәкарлыгдан узаг олмалыдырлар. Бизим гуруб-јарадан нәсилләримизин мә'нәви аләми ајна кими шәффаф олмалыдыр.

Меһман һәлә дә кечмишин галығы кими јашајан бу ејбәчәр сифәтләри силиб көтүрмәјә чалышыр. О, баша дүшүр ки, намуслу адамлар, дүзлүк вә доғручулуғу өзләри үчүн һәјат ганунуна чевирмиш адамлар мәһз белә чәмијјәт үчүн фәлакәтли һадисәләрин гаршысыны алмалыдыр. Бир һүгугшүнас кими мә'нәвијјатча зәнкин олан бу адам кәнчләри, совет адамларыны һагсызлыға, муфтәхорлуға, әлиәјрилијә вә мәнсәбпәрәстлијә гаршы барышмаз руһда тәрбијә едир. Меһман рајона әдаләтин кешикчиси кими кәлмишдир. Бу ада өз ишиндә садиг галыр. Онун намуслу вә доғручул олмасы өзүнү әдаләтдә көстәрир. Һөкмләр чыхараркән өз тәмиз вичданынын сәсинә вә гануна истинад едир.

Повестдә олан дәрин психоложи сәһнәләр, дахили тәкамүл бөјүк сәнәткар гәләми илә ишләнмишдир. Меһманын һәрәкәтләриндәки тәбиилик тамамилә инандырычыдыр. Меһман јетишмәкдә олан милјонларла дүз вә доғручу, мә'нәви чәһәтдән саф совет кәнчләринин үмумиләшдирилмиш сурәтидир.

Бу сурәт бизим үчүн һәмишә әзиз вә һөрмәтлидир.

h. hАЧЫМӘММӘДОВ,
Лерик рајону Вистон кәнд мәктәбинин мүәллими.

V—VII СИНИФЛӘРДӘ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРДӘ ТӘБИӘТ ВӘ ӘШЈА ТӘСВИРИНДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

hәр hансы бир әсәрин идејасыны охучуја чатдырмаг үчүн јазычы мүхтәлиф үсуллардан истифадә едир. Белә ки, әсәрин идејасы әсәрдәки сурәтләрин тәhлили, онларын сәчијјәләндирилмәси, характерләрин инкишафы, сурәтләрин дилинин, данышыг вә ифадә тәрзләринин верилмәси, әшја вә тәбиәт тәсвиринин верилмәси јолу илә мүәјјән олунур. Чүнки сурәтләрин рәфтары, hәрәкәти, әгидәси вә көрүш даирәси бу јолла даhа тез ашкара чыхыр.

Әсәрин идејасынын даhа габарыг шәкилдә, чанлы вә тә'сирли верилмәсиндә тәбиәт вә әшја тәсвиринин дә бөјүк ролу вардыр. Буна көрә дә әдәби әсәрләрин тәhлили заманы тәбиәт вә әшја тәсвиринә чидди фикир верирәм. Шакирдләри баша салырам ки, белә тәсвирләрдә јазычы, тәбиәтә өз мүнасибәтини ифадә едир, тәбиәтин көзәллијини, тутгунлуғуну, гүдрәтини ачыб көстәрир вә онлары тәсвир етдији варлыг, сурәтләрин психоложи аләми илә әлагәдар шәкилдә изаh едир.

Ајры-ајры синифләрдә әсәрләрин тәhлили заманы шакирдләрә изаh едирәм ки, тәбиәт вә әшја тәсвири јазычы тәрәфиндән тәсвир едилән hадисәләрин чанлы вә реал олмасына, идејанын, фикир вә мәгсәдин даhа тә'сирли, образлы вә бәдии олмасына көмәк едир. Белә тәсвир шакирдләрин hадисәләри дәркетмә габилијјәтини дәринләшдирир.

Мән V синифдә М. Чәлалын «Баhар» әсәринин тәдриси заманы тәбиәт тәсвири hаггында әввәлләр вердијим мә'луматы бир даhа шакирдләрә хатырладыб, шакирдләрин диггәтини әсәрин өјрәнилмәсинә, тәбиәт вә әшја тәсвиринин верилмәсинә чәлб етмәклә бәрабәр, Баhарын дүшдүјү мүhити, кечирдији вәзијјәтин ағырлығыны, әтрафдакы адамларын Баhара гаршы рәфтарыны вә мүнасибәтини изаh едиб, шакирдләри баша салырам ки, гејри-бәрабәрсизлијә, истисмара әсасланан кеhнә гурулушда јалныз чанлы инсанлар дејил, hәтта, мүhит, тәбиәт дә белә јохсуллара мәрhәмәт көстәрмәмиш, онларын арзуларынын hәјата кечирилмәсинә мане олмушдур. Белә бир мәгсәдлә әсәрдән ашағыдакы тәсвири парчаны шакирдләрә охујурам:

«Шахталы гыш күнләриндән бири иди. Јер донмушду, ајаз кәсирди. Көј хәлбириндән әләнирмиш кими төкүлән гар дөрдүнчү күнү јағыша чеврилмишди, бир күн сонра исә бәрк ајаз башламышды. Ашпазханаларын гапысындан чөлә ахан исти hавадан, варлы евләринин бачаларындан галхан түстүдән, күкрәјәрәк бәјләри тој мәчлисләринә апаран фајтон атларынын көвдәсиндән гопан буғданмы, нәдәнсә күчәләрдә hава бир аз мүлајим hисс олунурду. Јерин дону исә ачылмырды».

Бу парчада верилмиш тәбиәт тәсвири, шүбhәсиз ки, исти отагларда, варлы вә зәнкин биналарда јашајан, зәhмәткеш инсанлар hесабына фираван hәјат кечирән залымлара, ағалара гаршы шакирдләрдә дәрин нифрәт ојадыр. hәмчинин шиддәтли күләјин дәрддән, гүссәдән узаг олан, өз күнләрини даим тој мәчлисләриндә кечирән варлылара зөвг вердијини, онлар үчүн кеф вә әјләнчә мәнбәјинә чеврилдијини дә шакирдләрә изаh едирәм. Гышын јохсуллара гәним олдуғуну, ач јалгузаг кими онлара hүчум етдијини даhа дәриндән изаh етмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри охујурам: «Ајагјалын, јалынгат палтарлы Баhар исә гәссаб дуканынын гапысында әсим-әсим әсирди. Диши дишини кәсирди».

Бурадан да шакирдләр Баhарын мә'нәви аләмини, онун кимсәсизлијини, еhтијач ичәрисиндә боғулдуғуну даhа јахшы баша дүшүрләр.

Тәбиәт вә әшја тәсвириндән VI синифдә тәдрис едилән: «Муған», «Гарача гыз», «Фүрузә» вә башга әсәрләрин өјрәдилмәси заманы да истифадә едирәм. Мәсәлән, VI синифдә С. С. Ахундовун «Гарача гыз» hекајәсини тәдрис едәркән илк дәрс мәшғәләсиндән башлајараг, шакирдләрин диггәтини мәhз тәбиәт вә әшја тәсвиринә доғру јөнәлтмәклә кетдикчә бу ваҹибәни гүввәтләндирирәм. Чүнки шакирдләр әсәрин әсас гәhрәманы олан Гарача гызын сәчијјәви сифәтләрини, онун зәhмәтсевән Пири кишијә вә варлылара, ағалара олан мүнасибәтини бу чүр тәсвирләр васитәсилә даhа ајдын баша дүшүрләр. Мән hәлә илк мәшғәләдә зәhмәткешләрин намуслу, бачарыглы, хејирхаh, гајғыкеш вә өз әмәји илә, јетишдирдији мәhсул

илә фәхр етдијини Пири кишинин симасында ашағыдакы тәсвир васитәсилә верирәм:

«Пири киши һәлә ушаглығындан күн чыхмамыш јухудан дурмағы адәт етмишди. Инди дә тездән галхыб, очағы галады, өзү кими өмрү кечмиш, һисдән гаралмыш чајданы су илә долдуруб, очаға гојду вә дахмадан чыхды ки, бағы долансын. Пири киши бу бәсләдији бағы чох севирди. Бурадакы ағачларын чохуну өзү өз әли илә бечәрмишди».

Белә бир мәнзәрә тәсвири шакирдләрдә зәһмәт адамларына рәғбәт һисси ојадыр вә онлары намуслу әмәјә чағырыр. Һәм дә гејд едирәм ки, бу чүр мәнзәрә даим еһтијач ичәрисиндә јашамыш инсанлара мә'нәви зөвг верир. Тәбиәтин сәфалы гојнунда јашајан намуслу әмәклә мәшғул олан адамларын сағлам вә фираван һәјат кечирәчәјини шакирдләрә даһа јахшы изаһ етмәк үчүн ашағыдакы тәбиәт тәсвирини верирәм:

«Сәһәрин саф вә көзәл һавасы, колларын вә мејвәләрин әтри, ушагларын нәғмәләри инсана зөвг-сәфа верирди. Белә тәбиәт ичиндә јашамыш Пири кишијә баханда, адам онун 70 јашында олдуғуна инанмырды».

Бу чәһәтдән VII синифдә әдәбијјат тәдриси заманы даһа бөјүк имканлар вардыр. Чүнки V—VI синифләрдә шакирдләр тәбиәт вә әшја тәсвиринин әһәмијјәтини өјрәнмишләр. VII синифдә тәдрис етдијим «Мејвәләрин сөһбәти», «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Нәдамәт вә шикајәт», «Көрүш», «Гафгаз» вә башга әсәрләрдә шакирдләрин тәбиәт вә әшја һаггындакы мә'луматларыны даһа да кенишләндирир, дөврүн мүһүм мәсәләләри илә, һәјат һадисәләринә гаршы шакирдләрин фәал мүнасибәтини гүввәтләндирирәм.

VII синифдә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини тәдрис едәркән типләрин шәраити, сәҹијјәси, арзусу вә гајәси һаггында шакирдләрә конкрет вә јығчам мә'лумат вериб, Мәммәдһәсән әминин сәҹијјәсини, мәишәтини, мәшғулијјәтини шакирдләрә баша салмаг үчүн ашағыдакы парчаны охујурам:

«Јахшы дөвләт галмышды мәрһум атасындан: нечә зәмиләр, нечә илхылар, нә гәдәр фәрш, чохлуҹа пул. Амма чох һејф! Елә ки, Һаҹы Рза вә өврәти өлдүләр. Мәммәдһәсән әми галды башсыз-парахсыз. Елә ки, Мәммәдһәсән әми чаван оғлан олуб көзүнү ачды, бахды көрдү галыбды лап лүт мадәргзад. Сонра бир гызнан севишди, һәмин гызы алды вә бир нечә ил кедиб Ираван тәрәфләриндә гүрбәтлик чәкди, бәлкә пулдан-заддан газаныб, кәтириб әлиндә маја еләсин. Гәрәз тутмады иши, әлибош кәндә гајыдыб үч-дөрд ешшәк алыб, башлады чарвадарлыға. Амма кәлдикчә иши тәнәззүл еләди».

Бу чүр әшја тәсвири васитәсилә шакирдләрә Мәммәдһәсән әминин мәнсуб олдуғу синиф, вар-дөвләти, зөвгү вә мәшғулијјәти һаггында мә'лумат вермәклә тип барәдә шакирдләрин тәсәввүрүнү даһа да чанландырырам.

Худајар бәјин синфи мәнсубијјәтини, иҹтимаи һәјатдакы мөвгејини, кечмиш мәишәтини шакирдләрин көзү гаршысында чанландырмаг үчүн ашағыдакы парчадан истифадә едирәм:

«Инди ики ил олар ки, Худајар бәј Данабашда катдалыг еләјир. Бунун катда олмағынын да чох әһвалатлары вар... Худајар бәј өзкә катдалар кими катда олмајыбдыр. Ахыр, адәт бу чүрдүр ки, катданы ҹамаат сечәр. Амма Худајар бәјин катдалығы өзкә төвр олубдур, јә'ни чох асан вәчһлә олуб». Бу чүр тәсвир Худајар бәјин сәҹијјәсини, һәјатдакы мөвгејини, идеолокијасыны баша дүшмәкдә шакирдләрә јахындан көмәк едир, әсәр боју Худајар бәјин етдији јарамаз һәрәкәтләрини ашкара чыхарыр.

Мән әсәрин тәһлили просесиндә тәбиәт вә әшја тәсвирини даһа да гүввәтләндирмәклә, Мәммәдһәсән әминин агибәтини, онун башына кәлән бәлаларын нәтиҹәсини шакирдләрә изаһ едирәм.

Әлбәттә, бунлар садәҹә характер дашымыр. Белә тәсвирләр Мәммәдһәсән әминин психоложи аләмини вә онун ешшәји тапаркән нә гәдәр севинмәсини вә охуҹуларын нараһатлығыны арадан галдырмаг үчүн, Мәммәдһәсән әминин мә'нәви севинҹини билдирмәк үчүн ишләнмишдир.

Бу чүр изаһат дәрсин мараглы вә кејфијјәтли кечмәсинә сәбәб олур. Тәбиәт вә әшја тәсвири әдәби сурәтләрин, типләрин сәҹијјәви сифәтләрини, истәк вә арзуларыны, мәгсәд вә гајәсини ашкара чыхармаға көмәк едир, јазычыларын, онларын гәһрәманларынын дүнјакөрүшүнү, иҹтимаи һәјата мүнасибәтини ајдынлашдырыр.

Гурбан СҮЛЕЈМАНОВ.

«ПОЧТ ГУТУСУ» ҺЕКАЈӘСИНИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Һекајәләр устасы Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсинин бәдии нәсримиздә хүсуси јери вардыр. Һекајәдә ингилабдан әввәлки кәнд һәјатынын реалистчәсинә тәсвири верилир. Әсәр јығчамдыр вә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Тәдрис програмында һәмин һекајәнин тәдрисинә 3 саат вахт ајрылмышдыр. Програмда верилмиш һәмин 3 сааты ашағыдакы бөлкүдә планлашдырырам:

1. Кириш мүсаһибәси вә мәтнин нүмунәви охунмасы — 1 саат.

2. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш вә тәһлилә һазырлыг — 1 саат.

3. Һекајәнин тәһлили, дили, әсәрдә сатира вә јумор, һекајә жанры һаггында анлајыш — 1 саат.

Синифдә һекајәнин охунмасына башламадан әввәл, һәмин әсәрә шакирдләрдә мараг ојатмаг мәгсәди илә ашағыдакы мәзмунда кириш мүсаһибәси апарырам:

Гәдим нәсримизин ән көркәмли нүмајәндәси олан Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјатындан, онун һекајәләр устасы олмасындан вә башга фәалијјәтиндән гысача олараг изаһат вериб, ушаглара дејирәм:

— Ушаглар, «Почт гутусу» һекајәси Ч. Мәммәдгулузадәнин илк мәтбу һекајәсидир. Һекајә 1903-чү илдә јазылыб вә илк дәфә Тифлисдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә дәрч едилмишдир. Һекајәдә ингилабдан әввәлки кәнд һәјаты ачыглығы илә верилир. Кәндли Новрузәлинин садәлији, сәмимилији вә авамлығы тәсвир едилир. Мүлкәдар Вәли ханын кәндли Новрузәлијә мүнасибәти верилир. Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда кәндлиләрин вәзијјәти чох ағыр иди, онлар савадсыз вә авам идиләр. Бу гыса мүсаһибәдән сонра әсәрин бир һиссәсини өзүм ифадәли охујурам. Бир һиссәсини исә нөвбә илә шакирдләрә охудурам. Охунмуш һиссәнин мәзмунуна даир вә кириш мүсаһибәсинә аид суал-чаваб кечириб дәрси јекунлашдырыр вә галан һиссәни евдә охумаларыны тапшырырам.

Һекајәнин тәдрис едилмәсиндә әсас мәрһәләләр 2-чи вә 3-чү саатлардыр. Доғрудур биринчи саатда шакирдләр һекајәнин мәзмунуну мәнимсәјирләр. Анчаг әсас мәсәлә һекајәнин мәзмунунун мәнимсәнилмәсиндә дејил, һекајәнин идејасынын, тәһлилинин мәнимсәнилмәсиндәдир. Буна көрә дә 2-чи саатда мәзмунла јанашы олараг тәһлил ишинә дә чидди һазырлыг апарырам. Һекајәнин мәзмунуну мәнимсәтмәк үчүн ашағыдакы планы тәртиб едирәм:

1. Вәли ханын мәктубунда нә јазылмышды?
2. Вәли хан һара кетмәк истәјирди вә нә үчүн?
3. Новрузәли һаралы иди, о, хана нә кәтирмишди?
4. Хан, Новрузәлини һара көндәрди?
5. Новрузәли зәрфи нечә салды?
6. Новрузәли почт ишчисини нијә дөјдү?
7. Әһвалаты ешидән хан нә етди? вә саир.

Бу чүр планла һекајәнин мәзмунуну мәнимсәтдикдән сонра дәрси јекунлашдырмаг мәгсәди илә тәһлилә даир ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Бу һекајәдә Новрузәли нечә тәсвир едилмишдир?
2. Вәли ханын Новрузәлијә мүнасибәти нечәдир?
3. Новрузәлинин сәмимилијини нәдән билирсиниз?
4. Новрузәлинин ән бөјүк бәдбәхтлији нәдир?
5. Әсәрдә хана вә Новрузәлијә мүнасибәтимиз нечәдир? вә саир. Беләликлә сон һиссәдә Новрузәлинин сәмимилијини, садәлијини вә авам кәндли олмасыны, еләчә дә һекајәдә олан ики сурәтин: Новрузәли вә ханын мүгајисәли тәһлилини вериб евә һекајәдә олан, јә'ни халг дилиндә ишләнән сөзләри тапыб тапшырыг дәфтәрләринә јазмағы тапшырырам. Тапшырығын ичрасында шакирдләр чәтинлик чәкмәсин дејә, һәмин сөзләрдән бир нечәсини лөвһәјә јазыб әдәби дилдәки гаршылығы илә гаршылашдырырам:

— Ушаглар, һекајәдә ишләдилән кәнтди, нәчәлник, чөјүр сөзләри чанлы халг дилиндәдир. Һәмин сөзләр әдәби дилимиздә ашағыдакы гајдада ишләдилир: кәндли, началник, чевир. Евдә һекајәдә ишләдилән бу гәбил сөзләри сечәрсиниз, һәмин сөзләри кәлән дәрсдә әдәби дилдә ишләнән сөзләрлә мүгајисә едәчәјик.

Сонунчу дәрсдә (3-чү саат) һекајәнин мәзмунуну ајры-ајры шакирдләрә гысача олараг данышдырыр, билији һесаба алыр вә гијмәтләндирирәм. Инди әсас мәгсәдим әсәрин һәртә-

рәфли тәһлил едилмәсидир. Буна көрә дә илк сөһбәтимдә һекајәнин сурәтләри һаггында данышараг дејирәм:

— Ушаглар, һекајәдә бир-биринә зидд ики сурәт вардыр. Бунлардан бири хан—Вәли хандыр, 2-чиси исә кәндли—Новрузәлидир. Новрузәли сәмими адамдыр. О, ханла достлуғуну унутмур, һәтта онун јанына әлибош кәлмир. О, садәдир. Анчаг авамдыр, садәчә олараг зәрфи почт гутусуна салмағы бачармыр. Авамлығы учундан үч ај һәбс чәзасы алыр. Новрузәли мүсбәт сурәтдир. о, һеч кәси инчитмир, һеч кәсин әмәјиндән истифадә етмир.

Анчаг һекајәдә Вәли хан мәнфи сурәтдир. Она көрә ки, о зәһмәт чәкмәјән, иш көрмәјән, һазыр мәдахил һесабына јашајан түфејли бир мүлкәдардыр. Новрузәли кәндлиләрин ағыр вәзијјәтиндән хана шикајәтләнир, амма Вәли хан она гулаг асмыр, әһәмијјәт вермир. Новрузәлинин әли пешкәшли кәлиши дә, онун мәзлумлуғу да Вәли ханы гәтијјән марагландырмыр. О, бүтүн тапшырыгларында, Новрузәли илә олан бүтүн сөһбәтләриндә бир һаким, бир мүлкәдар кими һәрәкәт едир. Бах, бүтүн бу хүсусијјәтләрә көрә Вәли хан мәнфи сурәтдир.

Мән сурәтләрин характерик чәһәтләрини данышаркән ичтимаи мүһит һаггында олан сөһбәти дә унутмурам. Новрузәлини јазыг вә фағыр һала салан һәјата вә адамлара гаршы әдибин һәдсиз нифрәтини дә ачыб көстәрирәм. Јазычынын әсас тәнгид һәдәфи, шүбһәсиз, буржуа-мүлкәдар гурулушу, патриархал һәјат вә һаким синифләрин олмасыны да изаһ едирәм.

Әсәрин дили үзәриндә иш апаркән чүмләдә хәбәрлә мүбтәданын узлашмасы, сөзләрин сыраланмасы һаггында гысача изаһат вериб халг дилиндә ишләнән урус, көрүкән, чүр'әтнән, сујујнан, көрсәнмирди кими сөзләрин әдәби дилдә рус, көрүнән, чүр'әтлә, сулу икән, көрүнмүрдү шәклиндә ишләнмәсини дә дејирәм. Бүтүн бунлардан сонра һекајә жанры, сатира вә јумор һаггында да анлајыш верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, әдәби гираәт дәрсләринин һазырлыглы вә јарадычы кечирилмәси шакирдләрдә әдәби гираәт дәрсләринә олан марағы даһа да артырыр. Ишә сәрф едилән сәмәрәли әмәк нәтичәсиз галмыр. Дәрсдә бүтүн шакирдләрин фәаллығынын артырылмасы да бу јолла һәлл едилир.

Аллаһверди ЕМИНОВ,
Салјан рајонундакы Кәримбәјли кәнд онбириллик мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ АТЕИЗМ ТӘРБИЈӘСИНИ НЕЧӘ АШЫЛАЈЫРАМ

Динә вә онун е'тигадларына гаршы мүбаризәдә бәдии әдәбијјатын мисилсиз ролу вардыр. Классик әдәбијјатымызын нүмајәндәләри—Низами, Фүзули, Хагани, Нәсими вә башга бу кими көркәмли сималарын әсәрләрини охудугда, онларын дини әгидәләрә, мөвһумата, ахирәтпәрәстлијә гаршы е'тираз мотивләринин шаһиди олуруг. Одур ки, јетишмәкдә олан кәнч нәсли атеизм руһунда тәрбијә етмәк үчүн тәдрис олунан шаир вә јазычыларын, һабелә драматургларын јарадычылығындакы бу чәһәти ајдын вә инандырычы шәкилдә шакирдләрә баша салмаға сә'ј едирәм.

Мән Низами, Хагани јарадычылығыны кечәркән онларын дини көрүшләрини шакирдләрә изаһ едирәм. Белә ки, бу мүәллифләр әсәрләриндә дини көрүшләр ифадә етмәклә јанашы, бу көрүшләри објектив сурәтдә инкар едән әсәрләр јазараг мөвһуматы писләмиш, тәркдүнјалыг идејаларыны рәдд етмишләр. Изаһ едирәм ки, һәмин шаирләрин јарадычылығында өзүнү габарыг шәкилдә бүрузә верән һәјаты тәсдиг етмәк, е'тигад сәрбәстлији кими мотивләр онлары дини еһкамларын чәрчивәсиндән кәнара чыхармыш вә бөјүк һәјати мәсәләләрә бағлаја билмишдир. Низами «аллаһа тәвәккүл» демәјин әлејһинә чыхмыш, ислам dininin еһкамларына табе олмамыш, онларла кифајәтләнмәмишдир. «Искәндәрнамә» поемасындан ајдын олур ки, шаир һәјат вә каинат һаггында динин вердији мә'луматла кифајәтләнмәмишдир. Каинатын вә һәјатын јаранмасы һаггында елмин вердији мә'лумата рәғбәт бәсләмишдир. Шаир әсәрләриндә инсанлары һәјаты севмәјә, көзәл јашамаға сәсләјирди. Мәһз бу идеја орта әср мистикасына сарсыдычы зәрбә иди.

Бу көзәл дүнјада варкән һәр бүсат,
Беһиштдә нә үчүн әбәди һәјат?
Инанма о дүнја бундан шән олсун...

«О бири дүнја» һаггындакы фикирләри башга бир ше'риндә тәнгид едир.

Ганл олма нә чәһәннәм, нә дә чәннәт ишинә,
Әз чәһәннәм башыны, бир дә гәләм ризвана чәк!

Беләликлә, шакирдләрә баша салырам ки, һуманист шаир бөјүк гәлб чырпынтысы илә инсанлара демәк истәјирди ки, сәадәтин ачары чәннәтдә, көјләрдә дејил, инсанын өз әлиндәдир. Низамидә олдуғу кими Хаганидә дә е'тигад сәрбәстлији вә дини еһкамлара гаршы шүбһә мејлләри олмушдур. Мән әсасән бу чәһәти шакирдләрә изаһ едирәм. Хаганинин динә шүбһә етдијини көстәрмәк үчүн ашағыдакы бејти мисал кәтирирәм.

Мән аллаһы унутмаг мәктәбиндә дәрс алдым,
Һәр шејә шүбһә едән бир кафәр олуб галдым.

Хагани башга бир ше'риндә «гур'андан азад олдуғуну», пејғәмбәрә инанмајан шаир олдуғуну ајдын шәкилдә изаһ едир:

Кимсәјә етмәдим нифрәт,
Мәккәјә дә јох мәһәббәт.
Хагана јох мәндә һөрмәт,
О да севмәз Хаганини.

Дикәр бир ше'риндә шаир чәннәт-чәһәннәм һаггындакы удурмалары да рәдд етмишдир.

Сән бизә азадликдән дәм вуруб, дил төкмә һеч,
Чүнки биз чәннәт, чәһәннәм горхусундан азадыг.
Кә'бәдән, зәмзәм сујундан сөз демәјә Хаганијә,
Бадә вер, биз кә'бәдән, зәмзәм сујундан азадыг.

Һәр ики шаирин јарадычылығындакы дини еһкамлара е'тираз, фикир азадлығы мотивләри Нәсимидә дә, Фүзулидә дә өзүнү көстәрир. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Нәсими чәсарәтлә ислам дининин еһкамларына өз е'тираз сәсини учалтмышдыр. Шаир дини идејаларла һәјат севкиси арасында бөјүк чарпышма олдуғуну көстәрмишдир. Дүздүр, Нәсими ахирәтпәрәстлик мејлләри ифадә етсә дә, дини еһкамларын әсарәтинә е'тираз етмиш, әсил е'тигады доғрулугда, әдаләтдә, сәдагәтдә ахтармышдыр вә о:

Гур'ан сатан һәр ваизин нағли узун әфсанәдир—демишдир.

Фүзули дә сәләфләри олан Низами, Хагани, Нәсими кими дини еһкамлара гаршы өз лагејдлијини ифадә етмишдир. Фүзули халгы намаз әһли олан руһаниләрә ујмамаға, өз ихтијарыны онлара тапшырмамаға сәсләјирди.

Көнүл, сәччадәјә басма ајаг, тәсбеһә әл вурма,
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма-отурма!

Хәтибин санма садиг, мәсчидин чөвлилә фел етмә,
Имамы санма агил, ихтијарын она тапшырма!

Шаир башга бир гәзәлиндә инсаны чәһаләтдә сахлајан, мә'нәви чәһәтдән кор едән, ваизләрин мәсчидләрдә сөјләдикләрини ујдурма һесаб едир:

Ваиз сөзүнә тутма гулаг, гафил олма ким,
Гәфләт јухусунун сәбәби ол фәсанәдир.

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән М. Ф. Ахундов, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгаларынын јарадычылығыны тәдрис едәркән, онларын атеист көрүшләрини, динә мүнасибәтләрини дәлилләрлә баша салырам.

XIX әср әдәбијјатында ислам дини, мөвһумат вә фанатизм әлејһинә мүбаризә хүсуси јер тутур. М. Ф. Ахундовун јарадычылығыны кечәркән шакирдләрә онун (јазычынын) динин амансыз дүшмәни олдуғуну изаһ едирәм.

«Алданмыш кәвакиб» һекајәсини (VIII синифдә тәдрис олунур) кечәркән шакирдләрин әсас диггәтини дини ганунларын һечлијинин тәсвиринә јөнәлдирәм. Һекајәдә халгы јаланчы мүнәччимләрә инанмамаға, онлара нифрәт етмәјә чағыран демократ јазычынын сәсини ешитмәк чәтин дејилдир. Јусиф Сәррач симасында М. Ф. Ахундов Шәрг истибдадына, һабелә һаким синифләрин итаәткарлыг тәблиғ едән дини фанатизм вә мөвһумат әлејһинә чыхдығыны изаһ едирәм. Һекајәнин бөјүк ичтимаи әһәмијјәти дә динин зәһмәткеш күтләләринин һәјат мәнафејинә, маариф вә мәдәнијјәтә дүшмән мөвге тутмасындадыр. М. Ф. Ахундовун драматуркијасыны тәдрис едәркән көстәрирәм ки, драматург мөвһумат, фанатизм әлејһинә мүбаризә мәсәләсини дә гүввәтли шәкилдә вермишдир. Бу чәһәтдән «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр» вә «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијалары да хүсусилә характерикдир. Молла Ибраһим Хәлили, Молла Һәмиди кәскин тәнгид едән мүәллиф, дәрвиш Аббас симасында халг күтләләри арасында дини еһкамлары, фанатизми тәблиғ едән дәрвишләрин ич үзүнү ачыб көстәрир. Дикәр комедијасындакы дәрвиш Мәстәли шаһ сурәти дә тәнгид һәдәфидир. Бу сурәтлә мүәллиф дәрвишлијин маһијјәтини ачыб көстәрмишдир. Г. Закир, М. Ә. Сабир вә С. Ә. Ширванинин ше'рләринин тәдрисиндә чәһаләтә, мөвһумата, дини нүмајәндәләрә гаршы һәр үч сатирикин мүнасибәтини марагл вә инандырычы мисалларла изаһ етмәјә чалышырам. Г. Закир М. Ф. Ахундова јаздығы мәнзум мәктуб-

ларынын бириндә руһаниләрин һәрәкәтләри илә фикирләри арасындакы зиддијјәти ашкара чыхарыр:

Сураһи солунда, бадә сағында,
Мәзә габағында, меј додағында,
Чешмә кәнарында, чај гырағында
Әммамеји-сејјид, моллајә бир бах!
Ваиз бизә сөјләр шәр'и Мустафа:
Һәрама мүртәкиб олмајын әсла,
Өзү лум-лум удур, батиндә, амма
Заһирдә дедији мә'најә бир бах...

С. Әзимин јарадычылығында да динин тәнгиди мүһүм јер тутур. «Руһанилик тәһсили», «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы», «Көпәјә еһсан», «Аллаһа рүшвәт» кими ше'рләри буна парлаг мисалдыр. «Көпәјә еһсан» сатирасында дини, шәриәти ләкәләјәнләрә гаршы мүбаризә апармағы тәләб едән молланын өзү рүшвәт алыр. Һәтта итә еһсан верилмәсинә һагг газандырыр.

М. Ә. Сабирин јарадычылығы һаггында данышаркән бөјүк сатирикин еjни заманда халгы мөвчуд гурулуша итаәт етмәк руһунда тәрбијәләндирән руһаниләри дә ифша етдијини тејд едирәм. Шаир һәмишә елмлә динин арасындакы зиддијјәти көстәрмишдир:

Елм олдуғу јердә олмаз дину дәјанәт,
Дин мәсәләси чәһл тәгазасы дејилми?

«Һәр кәсә ујсан, уј, амма ујма динә, мәзһәбә», — дејән шаир дини зеһнијјәтләрин инкишафа дүшмән олдуғуну көстәрмиш вә дини гулдурлуг силаһы адландырмышдыр:

Алданмарам ки, доғрудур, ајинин, еј әму!
Кәссин мәни, һәгиги исә динин, еј әму!
Иманына гәсәмлә чапырсан чәмаәти,
Гулдурлуг түфәнкимидир динин, еј әму!

Үмумијјәтлә, шакирдләрин атеизм руһунда тәрбијәси мүһүмдүр. Бунун үчүн әдәбијјат дәрсләриндә мәс'улијјәт һисс етмәли, ушагларын бу руһда тәрбијә олунмасына наил олмалыдыр.

Зәрбәли СӘМӘДОВ,
Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими.

ДИЛ-ӘДӘБИЈЈАТ КАБИНЕТИНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Дил-әдәбијјат тәдрисинин мараглы вә мәзмунлу олмасында, програм материалларынын шакирдләр тәрәфиндән дәриндән мәнимсәнилмәсиндә әјанилијин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тә'лимин мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурулмасы ишинә дә фәнн кабинетләри өзүнүн мүсбәт тә'сирини көстәрир.

Бизчә, башга фәнн кабинетләри кими, орта мәктәбләримиздә дил-әдәбијјат фәнн кабинетинин тәшкилинә дә бөјүк еһтијач вардыр. Һәр бир дил-әдәбијјат мүәллими әлимиздә олан аз васаитдән вә дахили имканлардан истифадә етмәклә буна наил олмалыдыр.

Кечән 1965—1966-чы дәрс илиндә Бакыдакы 190 нөмрәли орта мәктәбдә дил-әдәбијјат фәнн кабинети јарадылмышдыр. Биз бу мәгаләдә һәмин кабинетин иш тәчрүбәсиндән данышачағыг.

Һәр шејдән әввәл, көстәрмәлијик ки, бизим кабинетдә олан материалларын бир һиссәси нәшријјатларымыз тәрәфиндән чап едилмиш әјани васаитдән ибарәтдир. Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә етдијимиз әјани васаитин хејли һиссәси исә мүәллимләрин рәһбәрлији илә шакирдләр тәрәфиндән һазырланмышдыр.

Дил-әдәбијјат кабинетиндәки материаллар XII—XX әсрләрдәки Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә аиддир. Әдәбијјатымыза аид експонатлар ашағыдакы бөлмәләр үзрә тәртибә салынмышдыр:

1. Шифаһи халг әдәбијјаты. 2. XII әср Азәрбајчан әдәбијјаты. 3. XVI әср Азәрбајчан әдәбијјаты. 4. XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты. 5. XIX—XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты. 6. Азәрбајчан совет әдәбијјаты.

Кабинетимиздә Азәрбајчан дилинә аид олан схемләр, чәдвәлләр, таблолар исә ајрыча бир шө'бәдә гојулмушдур.

Шифаһи халг әдәбиј̆јаты бөлмәси һәләлик тә'минедичи вәзиј̆јәтдә дејилдир. Бурада «Короғлу» дастанына аид чәкилмиш иллүстрасија нүмајиш етдирилир.

XII әсрдә јашамыш даһи Азәрбајҹан шаири Низами Кәнҹәвинин «Хосров вә Ширин» әсәринә аид шәкилләри, шаирин мүасирләринин портретләрини кабинетимиздә көрмәк олар.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, биз һәр ил Низами јарадыҹылығы тәдрис олунаркән VIII вә IX синиф шакирдләрини мәктәбимиздән чох да узагда олмајан Низами музејинә апарырыг вә Низамијә аид бә'зи иллүстрасијаларын фотошәклини дә орадан алмышыг.

Кабинетимиздә XVI әсрин бөјүк Азәрбајҹан шаири М. Фүзулинин һәјаты вә әдәби фәалиј̆јәтинә даир хејли материал топламышыг. Бу ишдә дә бизә Низами музејинин директору профессор Һ. Араслы вә музејин дикәр әмәкдашлары јахындан көмәк етмишләр.

VIII синиф шакирди Һ. Мәммәдов шаир Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һиҹран» поемасына чәкилмиш шәкилләр әсасында јахшы бир експонат һазырламышдыр. Рәсм чәкмәк габилиј̆јәтинә малик олан IX синиф шакирди Р. Рәһимова даһи шаирин портретини вә онун «Лејли вә Мәҹнун» әсәринә аид шәкилләр чәкмишдир.

Кабинетимиздә XVIII әсрин көркәмли Азәрбајҹан шаири М. П. Вагифин портрети гојулмушдур.

XIX әсрдә јашамыш Азәрбајҹан халгынын бөјүк сәнәткармүтәфәккир оғлу М. Ф. Ахундовун јарадыҹылығыны әкс етдирән бир стенддә онун чохҹәһәтли вә кениш јарадыҹылығы ишыгландырылмышдыр.

М. Ф. Ахундовун орта мәктәбин әдәбиј̆јат програмына дахил едилмиш «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә «Шәрг поемасы», «Һачы Гара», «Алданмыш кәвакиб» әсәрләринә чәкилмиш шәкилләрдән әдәбиј̆јат дәрсләриндә истифадә едирик. Һәмин стенддә М. Ф. Ахундов һаггында мүасирләринин фикирләри, бөјүк әдибин әлјазмаларынын фото сурәти вә с. көрмәк олар.

М. Ф. Ахундова даир материалларын бир һиссәси онун јубилеји илә әлагәдар олараг чап едилмиш материаллардыр. Дикәр бир гисми исә шакирдләрин өз әли илә һазырланмышдыр. Мәсәлән, Һ. Мәммәдов «Алданмыш кәвакиб» әсәринә аид бир експонат тәртиб етмишдир. Јашар Бабајев исә јухарыда адыны чәкдијимиз стенд үчүн даһи рус шаири А. С. Пушкинин портретини чәкмишдир.

М. Ф. Ахундова һәср едилмиш стенддә онун әлифба вә дин һаггында фикирләрини билдирән сөзләриндән дә истифадә олунмушдур. Мәсәлән, «Мән бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едирәм» сөзләрини шакирдләримиз јахшы билирләр. Кабинетимиздә М. Ф. Ахундовун әсәрләринә чәкилмиш шәкилләрдән ибарәт албом да мүһүм јер тутур.

XX әср Азәрбајҹан әдәбиј̆јатынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан М. Ә. Сабир вә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадыҹылығына һәср едилмиш бөјүк стендләрдә әдәбиј̆јат дәрсләриндә истифадә олунмаг үчүн кифајәт гәдәр материал тапмаг олар.

Марагды бурасыдыр ки, јухарыда адларыны чәкдијимиз јазычыларын шәхси һәјатына вә јарадыҹылығына аид материалларын бир һиссәси шакирдләр тәрәфиндән һазырланмышдыр. Ингилаби сатиранын баниси олан бөјүк халг шаиримиз М. Ә. Сабирин мәшһур «Һопһопнамә» китабында јер верилмиш иллүстрасијалара шакирдләр һәдсиз мараг көстәрмишләр. VIII—IX синифләрдә охујан кәнҹ һәвәскар рәссамлар тәрәфиндән чәкилмиш 15 шәкил М. Ә. Сабирә һәср етдијимиз стенддә өзүнә көркәмли јер тутмушдур.

1966-ҹы илин октјабр ајында Азәрбајҹан халгы гардаш халгларла бирликдә бөјүк әдибимиз—насир, драматург вә журналист Ҹ. Мәммәдгулузадәнин анадан олмасынын 100 иллијини тәнтәнә илә кечирмәјә һазырлашыр. Инди һәр јердә јубилеја һазырлыг ишләри көрүлүр. Биз дә кечән дәрс илиндә бу ишә башламышыг. Мә'лум олдуғу үзрә әдәбиј̆јат програмына Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» вә «Гурбанәли бәј» әсәрләри дахил едилмишдир. Лакин бизим шакирдләр бөјүк әдибин башга әсәрләрини дә китабханалардан алыб охујурлар. Одур ки, кечән дәрс илиндә Ҹ. Мәммәдгулузадәјә һәср олунмуш бөјүк бир стенддә адлары чәкилән әсәрләрдәки сурәтләрин, еләҹә дә бөјүк әдибин башга һекајә, повестләриндәки сурәтләрин шәкилләрини көрмәк оларды. Бунларын һамысы VIII—IX синиф шакирдләриндән Һ. Мәммәдов, Е. Гулијев, Ј. Бабајев, Р. Рәһимова вә башгаларынын әл ишләридир. Шакирд Ј. Бабајев һәдсиз бир мәһәббәтлә бөјүк әдибин портретини чәкмишдир.

Мәктәбимизин фојесиндә—һәмин стендин јанында Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә Ә. Әзимзадәнин дә бөјүк портретләри дивардан асылмышдыр. Һамыја мә'лумдур ки, онлар да «Молла Нәсрәддин» журналынын јахын иштиракчылары олмушлар.

Әдәбијјат дәрнәјиндә кечән дәрс илиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығына аид охунмуш рефератларын, мә'рузәләрин мәтнләрини дә һәмин стендин јанында тапмаг мүмкүндүр.

Кабинетимизә кәләнләрин нәзәрини белә бир шүар чәлб етмәјә билмәз: «Совет әдәбијјаты дүнјада ән габагчыл, ән ингилаби, ән идејалы әдәбијјатдыр». Мәктәбимизин дил-әдәбијјат кабинетиндәки совет әдәбијјаты бөлмәсиндә көркәмли јазычылардан М. Горки, В. Мајаковски, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, М. Ибраһимов, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим, Һ. Меһди, С. Рәһимов вә башгаларынын портретләрини көрмәк олар.

Кабинетимиздә Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси Ч. Чаббарлы вә халг шаиримиз С. Вурғунун әдәби фәалијјәтини әкс етдирән бөјүк бир стенд вә фото-монтаж гојулмушдур.

Бөјүк бир севинч һисси илә гејд етмәлијик ки, драматург Ч. Чаббарлынын гызы Күләрә вә гардашы гызы Күлтәкин Чаббарлы бизим мәктәби гуртармышлар. Ч. Чаббарлынын һәјат јолдашы Сона Чаббарлы әдәбијјат кабинетиндә гојулмуш вә бөјүк драматурга һәср едилмиш стендин һазырланмасында бизә јахындан көмәк етмишдир. О, материалларын бир һиссәсини мәктәбә бағышламышдыр.

Мән белә бир чәһәти дә охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм ки, бизим дил-әдәбијјат кабинети мәктәбимизин үчүнчү мәртәбәсиндә јерләшир вә коридорда бәдии фонддан алдығымыз классик вә совет јазычыларынын бөјүк портретләри дә дивардан асылмышдыр. Ч. Чаббарлынын јағлы боја илә чәкилмиш портрети дә онларын ичәрисиндәдир.

Халг шаиримиз С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән фото-монтаждан да јери кәлдикчә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунур.

Мај ајында севимли халг шаиринин анадан олмасынын 60 иллији мүнасибәти илә мәктәбимиздә кечирилән ушаг сәһәрчији вә әдәби-бәдии кечә заманында биз Низами музејинә мүрачиәт етдик. Музејдәки С. Вурғуна һәср едилмиш сәјјар сәркини мәктәбә кәтирдик. Бу да шакирдләрдә халг шаири һаггында олан тәсәввүрү кенишләндирди.

Орта мәктәбләримизин јухары синифләриндә гардаш рус халгынын әдәбијјаты да тәдрис олунур. Дил-әдәбијјат кабинетиндә Ломоносов, Туркенев, Л. Н. Толстој, А. П. Чехов, И. А. Крылов, А. С. Пушкин, М. Горки, В. Мајаковски вә башгаларынын портретләри дә көркәмли јердә асылмышдыр.

Кабинетимиздә мәктәбә гонаг кәлән көркәмли әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин фотошәкилләрини дә көрмәк олар. Мәктәбимизин әдәбијјат дәрнәји 20 илдән артыгдыр ки, фәалијјәт көстәрир. Дәрнәк үзвләри бу нечә илләр әрзиндә 3 албом һазырламышлар. Һәмин албомлар да кабинетимиздә сахланылыр. Әдәбијјат дәрнәји мәшғәләләриндә охунмуш мә'рузә вә мүһазирәләрин мәтнләри дә бизим кабинетимизә верилмишдир.

Бизим дил-әдәбијјат кабинетиндә Азәрбајчан дилинә аид Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун әмәкдашлары тәрәфиндән һазырланмыш вә нәшр олунмуш материаллар әсас јер тутур. Азәрбајчан дили грамматикасынын морфолокија бәһсиндән нитг һиссәләри, синтаксисдән мүрәккәб чүмләјә аид таблолар, чәдвәлләр вә схемләр дәрсләрин мараглы, чанлы кечмәсиндә аз рол ојнамамышдыр. Биз Азәрбајчан дили грамматикасынын мүхтәлиф бәһсләринә аид шакирдләр тәрәфиндән һазырланмыш материалларын мүәјјән бир һиссәсини дә кабинетдә сахлајырыг.

Дил-әдәбијјат кабинетинин тәшкилинә мүәллимләрдән башга, мәктәб директорумуз, әмәкдар мүәллим Сона Тағыјева да јахындан көмәк етмишдир.

Әлбәттә, кечән дәрс илиндә тәшкил етдијимиз дил-әдәбијјат кабинетиндә «һәр шеј гајдасындадыр» демәјә һаггымыз јохдур. Һәлә бизим ишимиздә мүәјјән чатышмазлыг, нөгсанлар да вардыр. Биз јахшы билирик ки, дил-әдәбијјат кабинетини һәр ај, һәр ил тәкмилләшдирмәли вә зәнкинләшдирмәлијик.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк әлагәдар тәшкилатлара үрәк сөзләримизи демәк, арзуларымызы билдирмәк истәјирик.

Бу күнә гәдәр республикамызда дил-әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунмаг үчүн зәһмәт чәкиб әјани вәсаит һазырлајан јолдашлар, ону нәшр етдирән тәшкилатлар чох сағ олсунлар. Лакин нәшр олунанларла кифајәтләнмәк олармы? Әлбәттә, јох. Елә һаллар олмушдур ки, бизим мәктәбдә ајры-ајры вахтларда кечилән дәрсләрдә лазыми әјани вәсаити тапмамышыг, ону һазырламаг да мүмкүн олмамышдыр. Биз арзу едирик ки, РСФСР-дә нәшр едилән әјани вәсаитин мигдары һәр заман бизи дүшүндүрсүн. Республикамызда дил-әдәбијјат дәрсләринә аид нәшр едилән вәсаит артырылсын. Әлбәттә, бу, кечилән дәрсләрин кејфијјәтини дә јахшылашдырар, зәнкин дил-әдәбијјат кабинетләри тәшкил етмәк үчүн кениш имканлар јарадар.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Ибтидаи синиф мүəллимлəри редаксијамыза бир сыра суалларла мүрачиəт етмишлəр. Бу суаллардан бир нечəсинə Азəрбајчан Дөвлəт Елми-Тəдгигат Педагокика Институту ибтидаи тə'лим шө'бəсинин мүдири педагожи елмлəр намизəди Ј. Ш. Кəримовун чавабыны дəрч едирик.

1. **Суал: Програмда əлифба тə'лиминə һазырлыг дөврү үчүн ајрылмыш вахтдан тамамилə истифадə едилмəлидирми?**

Ж. ҺАЧЫЈЕВА,

(Варташен рајону, Синчан кəнди).

Чаваб: Програмда əлифба тə'лиминə һазырлыг дөврү үчүн 12 күн, јə'ни 24 саат вахт ајрылмышдыр. Бу вахт əрзиндə мүəллим шакирдлəри мəктəблə, онун гајда вə ганунлары илə таныш едир, гираəтə вə јазыја һазырлајыр, онларын нитгинин инкишаф етдирилмəси саһəсиндə хејли иш көрүр. Мəктəбə јеничə кəлəн ушагларын белə бир һазырлыг мəрһəлəсини кечмəлəри зəруридир. Лакин ушагларын мəктəбə там вə ја гисмəн һазыр кəлдиклəри шəраитдə буна еһтијач јохдур. Сон заманлар ушаг бағчалары шəбəкəсинин кенишлəнмəси, совет аилəлəринин мəдəни сəвијјəсинин хејли јүксəлмəси өлкəмиздə елм вə техниканын сүр'əтлə инкишафы ушагларын мəктəбə нисбəтəн һазырлыглы кəлмəлəрини тə'мин едир. Мүшаһидəлəр көстəрир ки, бир чох ушаглар мəктəбə гəдəр гираəтə вə јазыја һазырланыр, һəтта бə'зи сəслəри танıјыр, дүзкүн тəлəффүз едир, онлары ифадə едəн һəрфлəри јаза билирлəр. Белə тəркиби олан синифлəрдə əлифба тə'лиминə һазырлыг дөврүнүн узадылмасы шакирдлəри чиловлајыр, онларын мəктəбə, тə'лимə марағыны азалдыр.

Она көрə дə мүəллим дəрс или башлананадəк (мүмкүн олмаса, тə'лимин илк дөврүндə) ушагларын мəктəбə һазырлығыны диггəтлə өјрəнмəли, онларын араларындакы кəскин фəрги арадан галдырмалы вə əкəр еһтијач һисс олунмурса, һазырлыг дөврүнə верилəн вахты ихтисар етмəлидир.

Ушагларын һамысы гисмəн һазырлыглы кəлəн синифлəрдə бу дөвр үчүн 1—2 күн ајырмаг кифајəтдир.

2. **Суал: Ибтидаи синифлəрдə автомат гəлəмдəн истифадə етмəк олармы?**

Ч. СƏЛИМБƏЈОВА,

(Бакы, 172 нөмрəли мəктəб).

Чаваб: I синифдə јазы тə'лиминин илк күнлəриндəн е'тибарəн автомат гəлəмдəн истифадə етмəк олар. Јазы тə'лиминин автомат гəлəмлə апарылмасы јазы просесиндə артыг вахтын итмəсинин, билəк əзəлəлəринин тез јорулмасынын гаршысыны алыр, нəтичə е'тибары илə јазынын сүр'əтини артырыр, рабитəли јазы вəрдишини инкишаф етдирир вə јазынын шүурлу јеринə јетирилмəсини тə'мин едир.

Өлкəмизин бир чох мəктəблəриндə автомат гəлəмдəн истифадə олунур.

3. **Суал: I синифдə јазыны тəкчызыг дəфтəрдə апармаг олармы?**

С. АБДУЛЛАЈЕВ,

(Ағстафа шəһəр 1 нөмрəли мəктəб).

Чаваб: Һазырда ибтидаи синиф шакирдлəри дөрд ил əрзиндə һесаб үчүн дама-дама дəфтəр нəзəрə алынмазса, дөрд чүр дəфтəрдə (икичызыг сых торлу, икичызыг сејрəк торлу, икичызыг торсуз вə тəкчызыг) јазмалы олурлар.

Дəфтəрлəрин нөвлəринин белə тез-тез дəјишмəси, əслиндə һəрфлəрин елементлəринин, онларын өлчүсүнүн, формасынын дəјишмəси демəкдир. Бу исə шакирдлəрдəн һəр дəфə јени вəрдишлəрə јијəлəнмəји тəлəб едир. Она көр дə јахшы олар ки, I синифдə јазы тə'лиминин башланғычындан тəкчызыг дəфтəрдəн истифадə олунсун. Тəкчызыг дəфтəрдə бөјүк һəрфин һүндүрлүјү ики сəтир арасындакы мəсафəдəн бир гəдəр гыса, кичик һəрф исə онун јарысы һүндүрлүкдə олмалыдыр. Илк күнлəр мејлин көзлəнмəси үзрə мəшг апармаг лазымдыр.

Өлкəмизин минлəрлə мəктəбиндə I синиф мүəллимлəри бу јолла јахшы нəтичəлəр əлдə едирлəр.

4. **Суал: Əлифба тə'лими дөврүндə екскурсијалар вə мүшаһидəлəр тəшкил олунмалыдырмы?**

Ш. АҒАЈЕВА,

(Бакы, 31 нөмрəли мəктəб).

Чаваб: Адəтəн, мүəллимлəр əлифба тə'лими дөврүндə һəр күн јени сəс (һəрф) кечмəклə кифајəтлəнирлəр. Һалбуки ушагларын нормал инкишафы үчүн мəктəбə кəлдиклəри илк күндəн е'тибарəн əтраф алəм үзəриндə мүшаһидəлəрини дүзкүн тəшкил етмəк зəруридир. Пајызда азы ики дəфə тəбиəтə, мешəјə, чөлə, дағa, бағa, парка вə с. вə јерли шəраитдəн асы-

лы олараг гаража, дирриіә, тарлаіа, тикинтиіә, музеіә вә с. екскурсиіа тәшкил олунмалыдыр. Бу дөврдә мүшаһидәләр мүәллимин рәһбәрлији алтында апарылыр. Һәр күн апарылан мүшаһидәнин нәтичәләри бир вәрәгдә садә ишарәләрлә коллектив шәкилдә гејд едилир (вәрәгә тәбиәт материаллары да јапышдырылыр).

Истәр екскурсија, истәрсә дә мүшаһидәләр ана дилинин һесабына тәшкил олунур вә журналда гејд едилир.

5. **Суал: I синифдә имла нә вахтдан е'тибарән јаздырылмалыдыр?**

З. АШУРОВА,
(Гах гәсәбә 1 нөмрәли мәктәб).

Чаваб: I синифдә илк јазы вәрдишләри үзүндән көчүрмә васитәсилә верилир. Лакин јалныз үзүндән көчүртдүрмәклә савадлы јазмағы өјрәтмәк мүмкүн дејилдир. Әлифба тә'лиминин биринчи мәрһәләсиндә беш-алты сәс (һәрф) кечилдикдән сонра өјрәдичи имлалар јаздырмаг мүмкүндүр. Илк имлалар кечилән һәрфләрин вә тәркибиндә һәмин һәрфләрин олдуғу сөзләрин јаздырылмасындан ибарәт олмалыдыр. Әлифба тә'лими дөврүндә, әсасән, көрмә вә хәбәрдарлыглы имлалардан истифадә олунмалыдыр.

6. **Суал: I синиф шакирдини синифдә сахламаг олармы?**

Т. ОРУЧОВА,
(Ағдаш шәһәр 7 нөмрәли мәктәб).

Чаваб: I синфә кәлән ушаглар әкәр сағлам вә нормалдырларса, икинчи ил ејни синифдә галмамалыдырлар. Белә ушагларын синифдә сахланмасы мүәллимин өз ишинин өһдәсиндән кәлә билмәдијини, ачизлијини көстәрир. Лакин бә'зән мүәллимин вә валидејнин чидди-чәһдинә бахмајараг мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән шакирд тә'лимдә керилләмиш вә програм материалыны мәнимсәмәмишсә, II синфә кечирилмәмәлидир. Јухары синфә кетдикчә тә'лим јүкү даһа мүрәккәб вә чәтин олдуғундан шакирд јенә јетирмәјәнләр сырасында галачаг вә кеч-тез мәктәбдән узаглашачагдыр.

7. **Суал: Изаһлы гираәт дәрсләриндә мүәллимин ифадәли охусу һәмишә зәруридирми?**

Ш. ӘЛИЗАДӘ,
(Бакы, 44 нөмрәли мәктәб).

Чаваб: Ибтидаи синифләрдә ән мүһүм гираәт вәрдишләриндән бири ифадәли охумагдыр. Бу вәрдиш, һәр шејдән әввәл, мүәллимин нүмунәви ифадәли гираәти әсасында ашылањыр. Ибтидаи синифләр үчүн ана дили дәрсликләриндәки һәр һансы материалда аз-чох ифадәлилик вар. Һәмин ифадәли гираәт үчүн бәдии мәтнләр даһа характердир. Елми-күтләви мәтнләрдән фәргли олараг бәдии мәтнләр (һекајә, нағыл, ше'р, тәмсил вә с.) мүәллим тәрәфиндән мүтләг ифадәли охунмалыдыр. III, хүсусилә IV синифдә бә'зи һалларда мәтнин илк ифадәли гираәтини шакирдләрә дә тапшырмаг мүмкүндүр. Бу заман шакирдләр мәтнә мүвафиг интонасија, сүр'әт, мәнтиги вурғу вә с. сечмәји өјрәнирләр. Лакин психоложи чәһәтдән јүкләнмиш, јүксәк емосионаллыға малик әсәрләри мүтләг мүәллим охумалыдыр.

8. **Суал: Гираәт дәрсләриндә әлавә материал охумаг олармы?**

М. СЕЈИДОВ,
(Илич рајону, Муғанлы кәнди).

Чаваб: Һәр бир синифдә гираәт дәрсләриндә тәдрис олуначаг материалын мәзмуну програмда верилир. Бә'зи мөвзуларын мәзмуну дәрсликләрдә әтрафлы әһатә олунмуш, ејни мөвзу үзрә чохлу материал верилмиш, бә'зән мөвзуларын мәзмуну исә там әһатә олунмамышдыр. Үмумијјәтлә, дәрсликләрдә тәләб олунандан чох материал верилмишдир. Мүәллим дәрсликдәки бир чох мәтнләри ихтисар етдији кими, бә'зән дә мөвзуја аид даһа мараглы материал тапдыгда охумагдан чәкинмәмәлидир. Ону да гејд едәк ки, бә'зән ејни мәтни 8—10 шакирдә тәкрарән охутмагданса, һәмин мөвзуја әлавә мараглы материал охујуб шакирдләрин мә'луматыны артырмаг, дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәк даһа фајдалыдыр.

9. **Суал: Ибтидаи синиф шакирдләри гираәт заманы сөзләри јазылдығы кими, јохса әдәби тәләффүзә әсасән охумалыдырлар?**

Х. ЗЕЈНАЛОВА,
(Салјан шәһәр 2 нөмрәли мәктәб).

Чаваб: Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә шакирдләрә әдәби тәләффүз нормаларынын мәнимсәдилмәси үзрә иш апарылмыр. Бә'зи мүәллимләр бу вәзифәнин VI—VIII синифләрдә јеринә јетириләчәјини нәзәрә алараг һеч бир иш көрмүрләр. Һалбуки дүзкүн тәләффүз вәрдишләри I синифдән е'тибарән ашыланмалыдыр. А. В. Текучев һаглы олараг мүстәгил гираәтә һәср олунмуш илк дәрсләрдән е'тибарән китаб тәләффүзүнә јол верил-

мәмәсини, әдәби тәләффүз нормаларына әмәл олунмасыны зәрури һесаб едир.

Шакирдләрә һәрфиjjән (китабда jазылдығы кими) деjил, әдәби тәләффүз нормаларына мүвафиг сурәтдә охумағы өjрәтмәк үзрә иш чох еһтиjатла апарылмалыдыр.

10. Суал: II синфин «Азәрбаjҹан дили» дәрслиjиндә мүбтәда вә хәбәр һаггында мә'лумат верилмәлидирми?

Х. ҺҮСЕJНОВА,
(Бакы шәһәр 31 нөмрәли мәктәб).

Ҹаваб: Шакирдләрә вериләҹәк биликләрин һәҹми өз әксини програмда тапыр. Програмда һәмин мөвзулар олмадығындан онларын һаггында мә'лумат да верилмәмәлидир. Һәмин мөвзулар дәрслиjә сәһвән дахил едилмиш вә нәдәнсә, дәрслик һәр ил еjни илә чап олунур.

J. Ш. КӘРИМОВ,
педагожи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӨСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ»

Бөjүк драматург, әдиб вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундов бүтүн мә'налы һәjатыны халга, онун мәдәни инкишафына һәср етмишдир. О, халгынын мәнафеjи илә, онун феодал мүнасибәтләринә вә милли зүлмә гаршы апардығы мүбаризәси илә тырылмаз сурәтдә бағлы олмушдур. Ахундов, һәр шеjдән әввәл, ислам дининә вә ҹәһаләтә гаршы гәти чыхыш етмишдир.

Көркәмли jазычы ислам дининә гаршы апардығы мүбаризәни зәһмәткеш күтләләрин өз азадлыглары уғрунда апардыглары мүбаризә илә әлагәләндирмишдир.

Ахундов истисмар дүнjасыны, онун мүдафиәчиси олан дини арадан галдырмаг үчүн зәһмәткешләри мүбаризәjә чағырмышдыр.

Бөjүк атеист Ахундов үмумиjjәтлә динләрин, хүсусилә ислам дининин тарихи илә дәриндән таныш олмушдур. О, динин тарихинә аид jазылмыш аjры-аjры китаблары, дини китабларын өзләрини—Төвраты, Инҹили, Гур'аны—онларын jарандығы тарихи дөврлә әлагәдар сурәтдә охуjуб өjрәнмиш, бир сыра дини тәригәтләрин вә дини пәрдә алтында динә гаршы чеврилмиш ҹәрәjанларын маһиjjәтини аjдынлашдырмышдыр. Бу исә, она дини әсаслы вә мүкәммәл сурәтдә тәнгид етмәjә көмәк етмишдир.

М. Ф. Ахундов атеизминин мүсбәт ҹәһәти ондадыр ки, о, XIX әср тәбиәтшүнаслығынын вердиjи jени, зәнкин материаллара әсасланмыш вә инкишаф етмишдир.

Ахундов Үмумдүнjа елм вә мәдәниjjәтинин наилиjjәтләри илә дә jахындан таныш олмушдур.

Атеист-материалист философ Ахундовун ислам дини вә мөвһумата гаршы апардығы кәскин мүбаризәси өз әһәмиjjәтини инди дә итирмәмишдир.

Һазырда совет адамларынын коммунист тәрбиjәси вә онларын дини мөвһуматдан азад олмасы уғрунда апарылан елми-атеист тәблиғат хүсуси әһәмиjjәт кәсб едир. Чүнки шүуру кечмишин дин вә мөвһумат галыгларындан һәлә дә тәмизләнмәjән адамла коммунизм ҹәмиjjәти гурмаг олмаз. Она көрә дә коммунизм ҹәмиjjәтини гурмаг үчүн адамларымызын шүурундан кечмишин дин вә мөвһумат төр-төкүнтүләрини силиб, сүпүрүб атмаг лазымдыр. Бу мә'нада Г. Мустафаjевин Азәрнәшр тәрәфиндән jени бурахылмыш «Мирзә Фәтәли Ахундов» адлы китабчасы диггәти ҹәлб едир.

Китабчанын мүәллифи әсәриндә бөjүк материалист философ вә атеистин ислам дини вә мөвһумата гаршы апардығы кәскин мүбаризәдән бәһс едир.

Мүәллиф көстәрир ки, АБШ, Инкилтәрә, Франса империалистләри өзләринин jалтагчасына «мүсәлманларын досту» вә «исламиjjәтин һамиси» кими гәләмә вермәjә, күндән-күнә артмагда вә инкишаф етмәкдә олан милли-азадлыг һәрәкатыны зәифләтмәк, jени мүстәмләкәчилик үсули-идарәсини jаратмаг, ону әбәдиләшдирмәк үчүн ислам дини вә руһаниләриндән бир васитә кими истифадә етмәjә чалышырлар. Лакин Асиjа вә Африка гит'әләринин халглары артыг «гәфләт jухусундан» оjанмыш, империа-

лизмин мүртәче сијасәтини баша дүшмүш вә империализмин мүстәмләкә системини тамамилә ләғв етмәк үчүн милли-азадлыг мүбаризәсинә галхмышлар. Бүтүн «Шәрг торпағынын көзәл чәннәтә дөндәрилмәси» һаггында Ахундовун арзуларынын һәјата кечирилмәси артыг күнүн зәрури мәсәләси олмушдур.

«Мирзә Фәтәли Ахундов» китабчасы «Кириш»дән, «М. Ф. Ахундов атеизминин формалашмасы», «Ислам дининин мәншәји, јајылмасы вә маһијјәти һаггында», «Елм илә динин әкслији һаггында», «Ислам дини әхлагынын тәнгиди» вә «Ислам дининдәки ајин, мәрасим вә бајрамларын, дини тәригәт вә чәрәјанларын, дини һәрәкатларын маһијјәти» башлыглары алтында апарылан мараглы сөһбәтләрдән ибарәтдир.

«ДҮЗ СӨЗҮН КӘСӘРИ»

Азәрбајчан халгы да дикәр халглар кими, һәлә чох гәдим заманлардан бәри көзәл шифаһи әдәбијјат нүмунәләри јаратмышдыр.

Һәр бир халгын шифаһи әдәбијјаты о халгын тарихини, һәјатыны, мүбаризәсини, азадлыг вә сәадәтә олан ешгини, халгын мәишәтини, адәт вә ән'әнәләрини вә с. чәһәтләрини чанлы бир шәкилдә әкс етдирир, өз үрәк арзуларыны ифадә едир.

Кечмишдә истисмар алтында ағыр һәјат кечирән халг кәләчәкдә хошбәхт һәјат гурулачағына мөһкәм инам бәсләмишдир.

Шифаһи халг әдәбијјатында халгын динә, мөвһумата вә дин хадимләринә бәсләдикләри мәнфи мүнасибәтә дә кениш јер верилмишдир.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын ајры-ајры жанрларында дин хадимләри, хүсусилә моллалар амансыз ифша едилир. Ислам мәфкурәсинә вә онун чарчыларына олан кәскин нифрәт, дәрин истеһза Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын ана хәттини тәшкил едир.

Азәрбајчан халгы дин хадимләринин малик олдуглары хасијјәтләриндән узаг олмағы һәмишә үстүн тутмушдур. Она көрә дә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты дин вә мөвһумат әлејһинә фикирләрлә чох зәнкиндир.

Досент Ә. Һәшимов «Дүз сөзүн кәсәри» адлы әсәринин мөвзусуну шифаһи халг әдәбијјатында дин вә мөвһуматын тәнгиди мәсәләсинә һәср етмишдир.

Китабчанын мүәллифи әсәриндә шифаһи халг әдәбијјатында дин хадимләринин, «мүгәддәс» јерләрин, дини ајин вә мәрасимләрин ифшасы, инсанын јаранмасы вә онун тәрбијәси илә әлагәдар олан мәсәләләрдә дин әлејһинә фикирләрдән бәһс едир.

Мүәллиф, аталар сөзләриндә, нағылларда, ләтифәләрдә, рәвајәтләрдә, һикмәтли сөзләрдә вә с. диндән кәлир мәнбәји кими истифадә едән фырылдагчы моллалары, јаланчы газылары, зәрәрли адәт вә ән'әнәләри, дини ајин вә мәрасимләри кәскин сатира атәшинә тутур. Фикрини сүбута јетирмәк, охучуну инандырмаг үчүн мүәллиф әсәриндә чохлу мараглы нүмунәләр кәтирир. Сонра да о, бу нүмунәләри груплашдырараг үмуми нәтичәләрә кәлир.

Моллаларын ачкөзлүкләриндән бәһс едән мүәллиф јазыр:—Ики ачкөз молла гонаглығa кедиб орада о гәдәр јејирләр ки, биринин гарны партлајыб өлүр, дикәринин исә јериндән белә тәрпәнмәјә һаләти олмур. Онлары бир арабанын ичәрисиндә јан-јана узадыб евләринә апараркән сағ галмыш молла сәмада парылдајан улдузлары көрүб арабачыдан сорушур:

— О ишыг һарадан кәлир?

Арабачы молланын ачкөзлүјүнү билдијиндән истеһза илә дејир:

— Өлү јеридир, еһсан верирләр.

Бу сөзләри ешидән молланын көзләри севинчдән парылдајыр, бүтүн гүввәсини топлајыб јериндән галхмаға чалышыр. Лакин гүввәси чатмадығы үчүн јенидән архасы үстә дүшүб галыр, арабачыја мүрачиәт едәрәк зәиф сәслә дејир:

— Тез ол, ораја сүр!

Арабачы күлә-күлә молладан сорушур:

— Ај киши, һәлә дојмамысан?

Молла јанына узадылмыш о бири молланын чәназәсини арабачыја көстәриб дејир:

— Сән нә данышырсан? Дојан бу рәһмәтлик кими олар.

«Дүз сөзүн кәсәри» әсәриндә мүәллиф «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында дин хадимләринин ифшасы», «Дини јерләрә, ајинләрә вә мөвһуматлара гаршы чеврилмиш фикирләр», «Инсанын јаранмасы вә тәрбијәси илә әлагәдар мәсәләләрдә дин әлејһинә фикирләр» вә «Нәтичә» башлыглары алтында сөһбәтләр апарыр.

«АШЫГ ПОЕЗИЈАСЫНДА РЕАЛИЗМ»

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты чох гәдим тарихә вә зәнкин јарадычылыг ирсинә маликдир. Шифаһи әдәбијјатын јараныб инкишаф етдирилмәсиндә вә кениш јајылмасында ел сәнәткарлары олан ашыгларын хидмәтләри чох бөјүкдүр. Ашыглар зәһмәткеш халг күтләси илә һәмишә бағлы олдуглары үчүн халгын фикир вә дујғуларыны, һәјат вә мүбаризәсини ифадә едән әсәрләр јазыр, бу әсәрләри сазын мүшајиәти илә ифадә едирләр.

Ашыг сәнәтиндә сөзлә мусиги вә ифачылыг бәдии вәһдәтдә инкишаф етмишдир. Јени сөзләрә, јени формалы, јени вәзнли ше'рләрә ујғун јени һавалар јаранмышдыр вә әксинә, мусиги формалары дәјишдикчә онлара мүвафиг поетик формалар мејдана чыхмышдыр.

Халг јазычысы М. Ибраһимов өзүнүн јахынларда јени нәшр етдирдији «Ашыг поезијасында реализм» адлы әсәриндә јазыр:

Телли саз һәмишә гаранлыға, мөвһумата, әјрилијә гаршы дурмушдур, һаггы, һәгигәти сөјләмишдир. Һәлә кечән әсрин биринчи јарысында јашамыш Ашыг Муса телли сазын мәһз бу бөјүк мә'насыны нәзәрә алараг вә телли саза һүчум едән, ону динсизлик, күфр сајан дин хадимләринә, ону сусдурмаға чалышан мүстәбид вә рүшвәтхор һакимләрә, јаланчы гәләм саһибләринә, халгын дәрисини сојан сәләмчиләрә, ара вуранлара, чаду јазанлара, әдавәт тохуму сәпәнләрә мүрачиәтлә «Телли саз» адлы әсәриндә чох көзәл демишдир:

Мәчлисләри абад еләр,
Нә күнаһы вар, телли сазын?
Мәлул көнүлләр шад еләр,
Нә күнаһы вар, телли сазын?..

Бәли, телли саз һәмишә халгын үрәк телләринә тохунмушдур, халга никбин дујғулар ашыламыш, мәчлисләр абад еләјиб, кәлинә, гыза руһ вермишдир.

Ашыг поезијасында халг һәјатынын, халг руһунун дикәр чәһәтләринин дә — әмәк, ичтимаи мүбаризә вә гәһрәманлыг сәһнәләринин дә әкс олундуғуну көрмәмәк вә ја бунларын әһәмијјәтини азалтмаг олмаз. Ла-

кин халгын күндәлик һәјаты илә бағлылыг, халгла билаваситә арасыкәсилмәз вә чанлы әлагә, јарадычылығын халг дили зәмининдә инкишаф етмәси, халг ифадәләри вә тәшбиһләриндән гидаланмасы ашыг ше'риндә реализмин, реалист бәдии тәсвир васитәләринин күчлү шәкилдә өзүнү көстәрмәсинә сәбәб олмушдур.

Телли саз! О, һеч заман сусмамалыдыр, һәр күн, һәр саат халгын дөјүнән үрәји, чырпынан арзуларыјла ганадланмалы, һәјат барәдә, инсан барәдә бизә јени нәғмәләр, јени дастанлар демәлидир.

Мүәллиф, «Ашыг поезијасында реализм» әсәриндә ашыг сөз сәнәтиндәки, јә'ни ашыг поезијасындакы реализмин илк әламәтләриндән онун инкишафына гәдәр изләмишдир. Мараглананлар һәмин китабчаны әлдә едиб охуја биләрләр.

«СӘМӘД ВУРҒУН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ЕСТЕТИКА МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Сов.ИКП Програмында јени адамын һәртәрәфли тәрбијә едилмәси саһәсиндәки вәзифәләр конкрет мүәјјән едилмиш вә совет адамынын естетик тәрбијә мәсәләси чидди олараг гаршыја гојулмушдур. Чүнки јени инсан шәхсијјәтинин формалашмасында естетик тәрбијә мүһүм саһә олмагла о, ушагларын әгли, физики, мә'нәви инкишафы үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Тәсадүфи дејилдир ки, мүәллиф Ч. Гулијев јени әсәри олан «Сәмәд Вурғун јарадычылығында естетика мәсәләләри» адлы әсәриндә шаирин јарадычылығында естетика мәсәләләриндән бәһс етмишдир.

С. Вурғунун естетик бахышлары вә әдәби-бәдии јарадычылығы идракы чәһәтдән диалектик материализмин ин'икас нәзәријјәсинә әсасланмыш, бу бүнөврә үзәриндә дајанмышдыр. О, естетик шүурун, хүсусән әдәбијјатын мејдана кәлмәси, тарихи ролу, ичтимаи әһәмијјәти кими мүһүм мәсәләләрә тарихи материализм нөгтеји-нәзәриндән јанашырды.

Халг шаири С. Вурғунун сәнәт вә сәнәткарлыг, естетика мәсәләләринә даир бир чох дәјәрли мәгаләләри, чыхышлары вә мә'рузәләри вардыр. Мараглы чәһәт орасындадыр ки, дикәр мүтәфәккир сәнәткарлар кими С. Вурғун да һәмин әсәрләрдә сәнәт һаггында, естетиканын мүхтәлиф мәсәләләри һаггында ирәли сүрдүјү нәзәри фикирләри өзүнүн бәдии әсәрләриндә тәчрүби олараг һәлл етмиш, өз јарадычылығы илә дөврүмүзүн сәнәткарларына нүмунә олмушдур.

Дәрин хәлгилик вә һуманизм, мүбариз, сосиалист бејнәлмиләлчилији, Ленин партијалылығы С. Вурғун поезијасыны новатор бир поезија кими тәкчә совет халгына дејил, дүнјанын дикәр халгларына да севдирмишдир. Поезијаја мараг көстәрән һәр кәс С. Вурғунун әсәрләрини севмәјә билмәз. Чүнки бу поезија тәбиәтән көзәлдир, һәјатидир, инандырычыдыр. Бу поезијада һәр бир сәтрин, һәр бир сөзүн belә өз мә'насы вардыр. Инсана вә бәшәријјәтә мәһәббәт тәрәннүм едән бу поезија һәјаты, инсанлығы севән, даһа хош кәләчәк уғрунда мүбаризә апаран һәр бир адам үчүн доғма вә әзиздир.

«С. Вурғун јарадычылығында естетика мәсәләләри» әсәриндә мүәллиф «Халг шаири вә кечмиш ирсимиз», «Һуманизм јалныз мәһәббәт дејил...», «Халг һәјаты сәнәтин доғма бешијидир», «Мән ағ күнләр шаиријәм» башлыглары алтында сөһбәт апарыр.

«МҮАСИРЛИК ВӘ СӘНӘТКАРЛЫГ УҒРУНДА»

Бүтүн әдәби нөвләр кими, ше'рин дә мәзијјәти онун һәјаты доғру-дүзкүн әкс етмәсиндә, мүасир вә мүбариз руһунда, өз поетик васитәләри

илә дујғулара һаким кәсилиб, үрәкләрә јол тапмасында, мүтәрәгги бәшәри идејалар вә сәмими һиссләр ашыламаг гүдрәтиндәдир. Сәнәткар шаир чәмијјәтин һавасы илә нәфәс алыр, онун ән габагчыл идејалары илә мәшғул олур, күнүн тәләбләри сәнәткарларын вәзифәләрини мүәјјән едир, чошғун јарадычылыг чешмәсини бүллурлашдырыб дүзкүн истигамәтләндирир.

Биз, јухарыдакы һәмин сәтирләри тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас Б. Нәбијевин Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш «Мүасирлик вә сәнәткарлыг уғрунда» китабындан нүмунә кәтирдик.

Б. Нәбијев 15 илдән артыгдыр ки, совет әдәбијјатынын мүһүм вә актуал мәсәләләринә даир мәгаләләр, јени әдәби әсәрләр һаггында ресензијаларла чыхыш едир.

Охучулара тәгдим олунан «Мүасирлик вә сәнәткарлыг уғрунда» китабына Азәрбајчан јазычыларынын сон илләрдә дәрч едилмиш әсәрләринә даир мүәллифин бә'зи мәгаләләри дахилдир. Бу мәгаләләрдә бәдии јарадычылыг просеси әсасән жанр хүсусијјәтләринә көрә тәһлил едилир. Һәјатла, совет адамларынын бөјүк гуручулуг ишләри илә әдәбијјатын әлагәсини даһа да мөһкәмләндирмәк, мүасирлик вә сәнәткарлыг мәсәләләри һәмин китабда мүәллифи дүшүндүрән әсас мәсәләләрдир.

Мәктәбләримиздә чалышан әдәбијјат мүәллимләри өз фәнләринин тәдриси заманы һәмин китабчадан јардымчы бир вәсаит кими истифадә едә биләрләр.

ДИН ВӘ МӨВҺУМАТЫН ЧҮРҮКЛҮЈҮНҮ ИФША ЕДӘН ӘСӘРЛӘР

Һазырда дин әлејһинә тәблиғат мәсәләси кәскин шәкил алмышдыр. Ахы, коммунизм гуран јени инсанын шүуру идеалист тәсәввүрләрдән вә һәр чүр хурафатдан тамамилә тәмизләнмәлидир. Бу тәләбин јеринә јетирилмәсиндә мәктәб вә мүәллимләрин дә үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Јени инсанын тәрбијәсини тә'мин едән совет мәктәби кәнчләрә мадди варлығы елми сурәтдә дәрк етмәјин әсасы олан материализм дүнјабахышы ашыламағы там тә'лим етмәлидир. Буна көрә дә мүәллимләр—о чүмләдән дил-әдәбијјат мүәллимләри мүнтәзәм олараг өз үзәрләриндә ишләмәлидирләр.

Мүәллимләримиз дин вә мөвһумат галыгларына гаршы чидди мүбаризә апармалы, бу мәгсәдлә идеја тә'сири васитәләринин бүтүн форма вә үсулларындан кениш истифадә етмәлидирләр. Бу идеоложи тә'сир васитәләри ичәрисиндә әдәбијјат фәнни ирәлијә доғру инкишафымыза мане олан кечмишин галыгларыны, о чүмләдән бу галыгларын ән мүһафизәкары вә ән күчлү мүдафиәчиси олан дини галыглары арадан галдырмаг, шакирдләри елми-атеизм руһунда тәрбијә етмәкдә чох мүһүм рол ојнајыр.

Бу ишдә нәшријјатларымыз да мүәллимләримизә јахындан көмәк көстәрирләр. Бу мөвзуда сон вахтларда ашағыдакы китабчалар нәшр едилмишдир.

«АЛИМЛӘР ДИНИН ӘЛЕЈҺИНӘДИР»

Дин һәмишә олдуғу кими, инди дә елмин әксинәдир. О, тәбиәт вә чәмијјәт һаггында дүзкүн олмајан, тамамилә тәһриф олунмуш әфсанәви тәсәввүрләр верир, һадисәләрин конкрет маһијјәтини истисмарчы синифләрин хејринә олараг пәрдәләјир, сахталашдырыр.

«Алимләр динин әлејһинәдир» китабында мәшһур совет алимләри елмин көзәл мүвәффәгијјәтиндән данышыр, чохлу конкрет материал әсасында инандырычы сурәтдә көстәрирләр ки, дини дүнјабахышы илә әсил елм бир јерә сыға билмәз, елм һәр чүр хурафаты рәдд едәрәк дүнјаны олдуғу кими дәрк едир.

Адамларын дүнјабахышы уғрундакы бу мүбаризәдә диндарын шүуруну дәјишдирмәк, ону бәшәрин елми дуһасынын бөјүк наилијјәтләри илә таныш етмәк кими узун вә инадлы бир ишдә «Алимләр динин әлејһинәдир» китабындан истифадә етмәк хејли фајдалы олар.

Китабда чыхыш едән өлкәмизин көркәмли алимләриндән П. Н. Федосејев көстәрир ки, елмин тәрәггиси диалектик-материалист дүнјабахышынын доғрулуғуну, һәгигилијини, дини дүнјабахышынын исә јалан олдуғуну тәкзибедилмәз сурәтдә тәсдиг едир, диалектик-материалист фәлсәфә илә тәбиәтшүнаслығын гаршылыглы әлагәси инсанын тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини дәриндән дәрк етмәсинә, дини һәр јердән говмасына имкан верир.

Академик А. И. Опарин мәгаләсиндә һәјатын нечә әмәлә кәлмәсиндән данышыр. О јазыр:

Биоложи елмләр доктору М. Ф. Нестурх көстәрир ки, инсан организми — јүксәк гурулушлу һејванларын инкишафынын нәтиҹәсидир, онун физиоложи функсијалары исә али һејванларын функсијаларындан һеч бир шејлә фәргләнмир.

Инсанын психи функсијалары (илаһијјатчылар буну руһ адландырырлар) — биоложи вә иҹтимаи инкишафын вә организмин һәјат шәраитинә ујғунлашмасынын нәтиҹәсидир. Психика синир системиндә вә онун мәркәзи олан бејиндә кедән мадди просесләрлә әлагәдардыр.

Коллектив әмәк, иҹтимаи һәјат шәраити башлыҹа сәбәбләрдир ки, бунларын тә'сири алтында бизим узаг әҹдадымыз инсана чеврилмишдир.

Биоложи елмләр намизәди А. М. Емме өзүнүн китабдакы «Ҹанлы тәбиәт сааты» адлы мәгаләсиндә биолокија елминин мараглы вә јени истигамәтләриндән бириндән бәһс едир.

Дин өјрәдир ки, инсан куја ики һиссәдән — өлмәли бәдәндән вә өлмәз руһдан ибарәтдир, куја тәфәккүр, руһи һәјат инсана аллаһдан верилмишдир. Бунлар маһијјәтчә дәркедилмәздир. Бурадан да иддиа едилир ки, куја инам вә үрәјәдамма, «гејбдән хәбәр верән» јухулар «илаһи вәһјдир», инсан «руһунун» аллаһ илә билаваситә үнсијјәтинин нәтиҹәсидир.

Тибб елмләри доктору, профессор Г. И. Косицки тәкзибедилмәз дәлилләр кәтириб көстәрир ки, инсанын фикри харичи аләмин сигналларына табе олан бејин милјардларла әсәб һүчејрәләри фәалијјәтинин мәһсулудур. Инсанда мадди олмајан мә'нәви аләм јохдур, бәдәнсиз «руһ» да јохдур. Мә'нәви аләм, «руһумуз» — бизи әһатә едән керчәклијин бејиндә ин'икасынын мәһсулу олан инсан шүурудур.

Руһаниләр адамлары инандырмаға чалышырлар ки, хәстәликләр «аллаһын ирадәси»ндән асылыдыр. Хәстәлик куја күнаһ ишләр үстүндә верилән «аллаһ чәзасы»дыр, буна көрә дә һагг-тааләја дуа етмәк лазымдыр ки, гәзәби сојујуб рәһмә кәлсин. Руһаниләр даим чәһаләт јајмыш, хәстәликләрин сәбәбләрини өјрәнән вә онлара гаршы мүбаризә апаран алимләрә мүгавимәт көстәрмишләр.

Тибб елми организмин дәрк едилән һәјат ганунларына әсасланараг дини мөвһуматы алт-үст етмишдир.

Елми тәбабәтин инкишафына даир академик А. Н. Бакулевин кәтирдији дәлилләр сүбут едир ки, инсан зәкасынын ача билмәјәҹәји бир сирр јохдур, елә бир хәстәлик дә јохдур ки, инсанлар она тәдричлә үстүн кәлә билмәсинләр. А. Н. Бакулев совет алимләринин лабораторијаларда, клиникаларда вә ҹәррaһлыг отагларында чалышараг тиббин инкишафында нечә јени јоллар — мөвһумата јер гојмајан јоллар ачдыгларындан данышыр.

Дин тәблиғчиләри инсанларын бејнинә јеридирләр ки, аллаһ дүнјанын күлли-ихтијар саһибидир, «аллаһын сирләринә ағыл чатмаз», «аллаһын ирадәси олмадан инсанын башындан бир түк дә дүшмәз».

Академик Ј. Н. Павловски бу авам уйдурмалары ифша едиб көстәрир ки, тәбиәт хәјалын мәһсулу олан һәр һансы бир фөвгәлтәбии гүввәјә табе дејилдир.

ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү В. С. Јемелјанов горху вә ҹәһаләтин мөвһумат үчүн зәмин јаратдығына даир ибрәтли әһвалатлардан бәһс едир. О көстәрир ки, идракы дин думаны бүрүдүкдә, инсан өз гүввәләринә инанмыр, һәтта өзүнүн әмәли биликләрини дә уйдурулмуш «аллаһ ирадәсинә» табе едир, бунунла да, о өзүнү вә башгаларыны алдадыр. Елми биликләрлә силаһланмыш инсан исә гүдрәтли вә горхмаз олур, һәр чүр мөвһуматдан да горхмур. Бүтүн динләрдә Јер планети «Каинатын көбәји», көј исә аллаһларын, мәләкләрин мәскәни вә ҹәннәтин олдуғу јер кими тәсвир едилир.

Гүдрәтли инсан зәкасы тәбиәтин кизли сирләринә нүфуз етмишдир. Көј ҹисимләри һаггында, Каинат һаггында олан астрономија дини тә'лимин һәр чүр уйдурмаларыны рәдд етмишдир.

Академик В. А. Амбарсумјан охучулары дүнјанын јаранмасы һаггында дини идејалара астрономијанын нечә зәрбә ендирдији илә таныш едир.

Кометалар (гујруглу улдузлар) дәфәләрлә инсанларда мөвһуми ваһимә доғурмушдур, бунлар бир бәдбәхтлик үз верәҹәјинә «илаһи әламәт» һесаб едилирди.

Елм космик һадисәләрин, о ҹүмләдән кометаларын тәбии вә мадди сәбәбләрини ачыб көстәрмиш, дүнја һаггындакы дини тәсәввүрү алт-үст етмишдир.

Профессор С. М. Всехсвјатскинин «Көј сәјјаһларынын сирләри» адлы мәгаләсиндә көј сәјјаһларынын сирләринин үстүндән дин пәрдәсини көтүрүр. О јазыр ки, һеч бир көј һадисәси кометалар—бу, чох гәрибә олан гујруглу улдузлар гәдәр јанлыш тәсәввүрләр ојатмамышдыр. Мәсәлән, һәлә гәдим Бабилистанда, Мисирдә вә гәдим Јунаныстанда Күнәш тутулмасынын сәбәбләри вә вахташырлығы мә'лум олдуғу һалда, кометаларын көрүнмәси мөвһуми ваһимә доғурур вә һәр јердә инсанлар буну бир бәдбәхтлик үз верәҹәјинә «әламәт» һесаб едирмишләр...

Сонра алим фикрини јекунлашдырараг беләә јазыр:

— Кометаларын вә Күнәш системиндәки дикәр кичик ҹисимләрин тәбиәтинин вә мәншәјинин өјрәнилмәси һәмин сәма објектләри илә әлагәләндирилән хурафаты һәр һансы бир әсасдан мәһрум едир. Кометалар вә ја метеорлар инди јалныз учгар кушәләрдә, елми биликләрин тәблиғ едилмәдији, дүнја һаггында авам-дини тәсәввүрләрин өзүнә јува салдығы јерләрдә һәлә мөвһуми ваһимә доғура биләр.

Әсрләрдән бәри дин иддиа етмишдир ки, Јер Каинатын мәркәзи, инсан исә «мәхлуғатын зирвәсидир». «Мүгәддәс» китабларда шәрһ олунан дини дүнјакөрүшүнүн әсаслары тамамилә бу мүддәа үзәриндә гурулмушдур.

Материалист елм динин уйдурмасыны алт-үст етмишдир. Материалист елм көстәрир ки, һәјат—бүтүн Каината јајылмыш бир һадисәдир. Бу ҹәһәтдән Марс планетини өјрәнмәклә мәшғул олмуш мәрһум академик Г. А. Тиховун мәҹмуәдәки мәгаләси чох мараглыдыр. О, мәгаләсинин нәтиҹәсини бу сөзләрлә јекунлашдырыр:

—Заманәмизин елми чох һаглы олараг иддиа едә биләр ки, Јер һеч дә үзәриндә һәјат олан јеканә планет дејилдир. Һәјат онун үчүн мүвафиг

шəраит олан дикəр сəма чисимлəриндə дə олмалыдыр. Ахы организмлəр тəбии јолла, мөвчуд олмајан «халигин» һеч бир иштиракы олмадан мејдана кəлмишдир.

Бурадан белə бир нəтичə чыхыр ки, һеч бир фөвгəлтəбии гүввə јохдур, аллаһ јохдур. Мүасир тəбиəтшүнаслыг да бизи бу нəтичəјə кəтириб чыхарыр. Тəбиəтшүнаслыг дүнја вə һəјат һаггында дини тəсəввүрлəрин сахталығыны сүбут едəн јени-јени инандырычы дəлиллəр верир.

Академик Н. Н. Семјонов өзүнүн мəчмуəдəки «Кəлəчəјин елм вə техникасы» адлы мəгалəсиндə јахын кəлəчəкдə елм вə техниканын нə кими азад наилијјəтлəр газаначағындан, һəр чүр дини мөвһуматдан азад инсанын тəбиəт үзəриндə нечə һаким олачағындан данышыр. О, белə бир нəтичəјə кəлир: тəчрүбə көстəрир ки, нормал адам јарадычы ишə башлајыб ондан зөвг алан кими, мүəјјəн билик сəвијјəсинə, естетик зөвглəрə, башга адамлара вə өзүнə гаршы мə'нəви мүнасибəтлəрə јијəлəнəн кими, атеист вə доғрудан да хошбəхт олур.

Məһз буна көрə дə һазырда дəрин шүура малик олуб, коммунизм идејаларындан руһланан, Каинатын сирлəрини чəсарəтлə өјрəнəн, кечмишин, мөвһумат вə хурафатындан азад олан шəхсијјəт јетишдирмəк чох вачибдир.

«ЕЛМИ ҺƏГИГƏТ ВƏ ДИНИ Е'ТИГАД»

Китабчанын адындан да ајдын олур ки, елмин инкишафы тəбиəтин һəлə мə'лум олмајан сирлəрини ачыр вə ону инсанларын хидмəтинə верир. Бунунла да бəшəр зəкасынын мəһсулу олан елм инсаны ирəлијə, һəјаты даһа дəриндəн өјрəнмəјə сөвг едир. Китабчанын мүəллифи јазыр ки, елм чохəсрлик инсан əмəјинин əлдə етдији тəчрүбə нəтичəлəринə иснад едəрəк тəбиəт вə чəмијјəтин инкишаф ганунларыны дəгиг изаһ етмəклə бəшəр чəмијјəтинин һəјатыны даһа јахшы, даһа фираван етмəк үчүн һəр күн, һəр саат јени-јени наилијјəтлəр əлдə едир.

Дин һəмишə олдуғу кими елмə гаршы чыхыр вə инсан сəадəтини илаһи мəрһəмəтдə көрмəји тə'кидлə ирəли сүрүр.

Китабчанын мүəллифи М. Дадашзадə мараглы вə инандырычы дəлиллəрлə сүбут едир ки, Совет һакимијјəти иллəриндə өлкəмиздə елм вə техника мисилсиз дəрəчəдə инкишаф етмишдир. Вахты илə јалныз мө'чүзə кими көрүнəн бəшəр арзулары инсан зəкасынын мəһсулу олан елми наилијјəтлəрин нəтичəсиндə артыг һəгигəтə чеврилмишдир. Совет адамлары илк дəфə олараг планетлəрə јол ачмыш, дүнјада биринчи дəфə совет ракети ССРИ вымпелини Ајын сəтһинə апарыб чатдырмышдыр.

Мүасир елмин чаһаншүмул наилијјəтлəри дүнјанын əн учгар јерлəриндə белə халгларын һəјат вə мəишəтлəринə өз мүсбəт тə'сирини көстəрəрəк, аллаһларын варлығына олан дини инамлара бөјүк зəрбə вурмушдур. Динин ујдурдуғу аллаһлар сəлтəнəти сајылан сəма исə инсанларын елми наилијјəтлəринин сынаг мејданына чеврилмишдир.

Китабчанын мүəллифи шəрһинə јекун вурараг белə бир нəтичəјə кəлир ки, динлə елм бир јерə сыға билмəз, чүнки елм һəгигəтəн тəбиəтин ганунаујғунлугларына, мадди варлığа вə реал һəјата əсасланыр.

Редаксија һеј'əти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ə. Рəчəбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ə. Гарабағлы, Ə. Əфəндизадə** вə **З. Сəмəдов.**

Чапа имзаланмыш 12/IX-1966-чы ил. Кағыз форматы
$60 \times 84^1/_{16}$=3,5 кағыз вəрəги, 6,51 чап вəрəги.
ФГ 09739 Сифариш № 3497 Тиражы 6296

Бирлəшмиш нəшријјат мəтбəəси, Бакы 8-чи Хребтовы күчəси, 529-чу мəһəллə.

25 гэп.

611
76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1966